

Ben als soldaat, half mei 1928.

Op de achterkant de tekst:

'Voor mijn ouders, Benny.

Na een gevechtsoefening te Wezep.

*Nog drijfnat na de heele dag in de regen
gelopen te hebben.*

Daarna een helle zon.

*Toen konden we ons gaan ingraven, zie
maar naar de zandzakken en mijn
schop. Als U scherp kijkt, ziet U door
de boomen nog soldaten.'*

2 Leerjaren

De periode in het leven van Ben Sijes van 1927, het jaar van zijn eindexamen, tot het eind van de oorlog werd, met uitzondering van de militaire dienst, volledig beheerst door de politiek. Niet de politiek in de klassieke betekenis van het deelnemen aan het bestuur van de gemeenschapsorganen, maar in de zin van het analyseren van de maatschappij en het theoretiseren over de maatschappelijke veranderingen die gewenst, mogelijk of zelfs onvermijdelijk zouden zijn. Een carrière zat daar niet in, maar wel een richtsnoer voor een totale intellectuele vorming. Alle belangrijke gebeurtenissen en ontwikkelingen in Bens leven gedurende die achttien jaar werden door deze vorm van politiek bedrijven beheerst. De vriendschappen die hij sloot, zijn intellectuele bezigheden, zijn studie en het afbreken daarvan, zijn werk op de scheepswerf en de twee gewichtigste contacten, die zijn verdere leven hebben bepaald, zijn huwelijk en zijn kennismaking met professor Posthumus, staan in het teken van zijn politieke overtuiging van die jaren.

Het zijn de jaren van vorming, waarin de persoonlijkheid zich oeffent, botst, zich handhaaft en zichzelf leert kennen met haar mogelijkheden en haar grenzen. De middelbare schoolkennis wordt met onmisbare functionele kennis aangevuld, er wordt maatschappelijke ervaring en vaardigheid opgedaan. Zo wordt een mens volwassen, zodat men van hem zegt: je weet wat je aan hem hebt. Er komt een moment, waarop de praktisch opgedane ervaring het mogelijk zal maken, de van jongsaf aanwezige emotionaliteit en de verworven kennis te organiseren en te ontginnen: dan komt de vruchtbare tijd van het scheppende werk. De jaren van vorming hebben voor Ben lang geduurd, van zijn 19e tot zijn 37e levensjaar, waarin vijf oorlogsjaren begrepen zijn.

Hoe dit proces zich bij Ben heeft voltrokken, is moeilijk na te gaan. Er zijn te weinig herinneringen van hemzelf beschikbaar, te weinig getuigenissen en onweerlegbare bronnen, om een scherp beeld te krijgen van Bens leven in de jaren '30 en tijdens de oorlog. 'Sijes is altijd bijzonder zwijgzaam geweest over zijn leven in de jaren '30 en ook over zijn activiteiten als radencommunist', schreef Jan Rogier, die hem vooral op het eind van zijn leven goed heeft gekend, na Bens dood in *Vrij Nederland* van 25 juli 1981. Jacob Zwaan, archivaris van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, zegt: 'Over de jaren dertig had Sijes als het ware een rookgordijn verspreid, daar sprak hij nooit over.'

Een luitenant met sleepsabel

Eerst kwam, direct na school, de militaire dienst. Op 3 oktober 1927 werd Benjamin Aäron Sijes 'in persoon ingelijfd' bij het Vijfde regiment infanterie.¹ Hij werd al spoedig bestemd voor de officiersopleiding, wat niet verwonderlijk is omdat hij een middelbare school had afgelopen. De eerste oefening duurde met een onderbreking van twee maanden bijna anderhalf jaar, tot 17 maart 1929. Dan begint het groot verlof en tegelijkertijd werd Ben bevorderd tot reserve tweede-luitenant. Zo'n benoeming geschiedt automatisch, tenzij er redenen zijn die ertegen pleiten. Als Ben zijn dienst goed heeft verricht en zijn politieke overtuigingen consequent voor zich heeft gehouden, was er geen reden hem niet te benoemen. Er volgen regelmatig terugkerende herhalingsoefeningen, steeds van korte duur. Op 11 februari 1934 volgt Bens bevordering tot reserve eerste-luitenant. De Staat van Dienst vermeldt tenslotte dat Benjamin Aäron Sijes 3 augustus 1939 eervol uit de militaire dienst werd ontslagen. Hoe dat in zijn werk ging, zullen we later in dit hoofdstuk nagaan. Deze militaire episode in Bens leven liet nog haar sporen na in het arsenaal van zijn rijk gekruide conversatie. Naoorlogse collega's weten dat hij graag verhalen ophaalde over de talrijke borrels die hij met zijn mede-officieren had genuttigd in hotel Oranje-Mecklenburg in de garnizoensplaats Harderwijk.

Ben was geen antimilitarist. Hij wist van jongsaf dat het leven niet kan bestaan zonder strijd en vechten. De lectuur van boeken over klassenstrijd en massa-acties zal hem niet nader hebben gebracht tot de theorieën over geweldloosheid die in de jaren '20 bloeiden. Pacifisme strookte niet met de strijdbare kant van zijn karakter, die lange jaren bleef domineren. Hiërarchie, discipline en tactiek behoren bij het winnen van elke strijd, ook als het gaat om wetenschappelijk onderzoek of om een moreel en juridisch gevecht.

Zijn zoon Martin vertelt in 1986: 'Vader was dol op het militaire bedrijf, dat had je niet zo direct van hem verwacht. Als we gingen vissen, daar bij het oude fort bij Nigtevecht, kon hij met ware geestdrift vertellen hoe dat fort vroeger had gefunctioneerd, waar de machinegeweren hadden gestaan en waar de kanonnen opgesteld waren.' Een zeldzaam herinneringsbeeld van een negen jaar jongere tijdgenoot, bewoner van de Manegestraat, geeft ons een glimp van Ben als officier. Iwan Mindlin behoorde tot de kleine kolonie Russische joden in de Manegestraat, een verbindingsstraatje tussen de Nieuwe Kerkstraat en de Nieuwe Prinsengracht. Over de iets deftigere Nieuwe Kerkstraat, waar veel Portugese joden woonden,

schrijft hij: 'Het huis links van de Lely's werd op de tweede etage bewoond door de familie Loonstijn... Ik herinner mij nog heel goed, dat op een goeie dag er een luitenant met sleepsabel en in vol ornaat bij de Loonstijns aanbelde. Een joodse officier. Nou dát was wat! En wie was dat dan? Ben Sijes! Dat ik dat na zoveel jaren nog zó voor me zie!'²

Hield Ben niet alleen van het leger om zijn efficiency, maar ook om de glans die van de hoge rang en het mooie pak afstraalde? En waarom ook niet, wanneer je het tot officier hebt gebracht en nu zelf zo'n uniform mag dragen, waarvan je vroeger als loopjongen grote pakken heen en weer hebt moeten sjouwen? In dit herinneringsbeeld van Iwan Mindlin is alles aanwezig wat zich al had gemanifesteerd en zich nog verder zou ontwikkelen: de wens om aan de beperktheid van het milieu te ontkomen, zijn zelfbewustzijn en zijn weerbaarheid, en de emancipatie, die voor veel Nederlandse joden voor 1940 de vorm van assimilatie had aangenomen. Ben zal in zijn officierschap iets hebben gevonden van de zelfbevestiging die hij na zijn middelbare schooltijd stellig nodig had.

Een heftig temperament

Wat voor rol Ben in de SDAP heeft gespeeld in de jaren 1926-'32, toen hij lid van de partij was, is niet bekend. Een vaag herinneringsbeeld van een oud-klasgenoot van de Zesde Drie luidt: 'Ben was vreselijk radicaal, de anderen vonden dat hij te hard van stapel liep, en hij lag al gauw overhoop met de partijbestuurders.' Een andere herinnering geeft het beeld van de altijd betogende, discussiërende en ruziezoekende jongeman. 'Ik heb Ben voor het eerst ontmoet toen ik achttien was', vertelt Lea Appel-Berrekouw in 1986. 'Het moet in 1932 zijn geweest. Ik zat op kantoor en was overtuigd zioniste. Als ik Ben tegenkwam, werd het altijd bekvechten, we waren het nooit over iets eens. Hij was een fervent socialist - meer kan ik er nu niet van zeggen.' Later zou Lea, in haar eerste huwelijk getrouwd met Bruun van Albada, die evenals Pannekoek sterrekundige en radencommunist was, Ben in een ander milieu opnieuw ontmoeten.

Het was de tijd van straatdebatten. 'We hadden vaste plaatsen waar gedebatteerd werd', zegt professor Herman Musaph, die Ben in 1931 heeft leren kennen. 'Bijvoorbeeld in de Sarphatistraat bij het Frederiksplein of op het Amstelveld.' Musaph was zeven jaar jonger dan Ben. Hij herinnert zich dat Ben een uitzonderlijke indruk op zijn omgeving maakte. Hij had een heel eigen methode van spreken, van

contact leggen. Hij wilde overtuigen. 'Ben gooide zijn hele persoonlijkheid in het debat. Hij zat vol ideeën, die hij een emotionele zwaarte meegaf. Hij kon niet gedistantieerd zijn. Zo'n tekst als 'De Internationale zal morgen heersen op aard' was voor hem niet zo maar een mooie gedachte, maar concrete realiteit. Het socialisme zou er heel gauw, morgen al, zijn. Daarmee zouden de tegenstellingen opgeheven zijn, er zouden ook geen joden meer zijn. Daarom was Ben dan ook geen zionist.' Werd er ook op straat gevochten? Musaph meent dat ze meevochten in de Jordaanrellen van juli 1934. Bens zoon Martin kent verhalen van zijn vader over gevechten met de NSB tijdens verkiezingscampagnes.

De SDAP was rond 1930 gewikkeld in de strijd met de linkse oppositie van Piet Schmidt, Jacques de Kadt en Edo Fimmen, die een eigen blad, *De Socialist*, uitgaven. Toch behoorde Ben niet tot hun groep van linkse opposanten; er is geen spoor van medewerking aan hun blad te bekennen. Ben was jong en politiek onervaren en hij is nooit een gemakkelijk schrijver, laat staan een veelschrijver geweest. *De Socialist* stond vol echte SDAP-insiderspolemie. Ook in het tijdschrift *De Sociaal-Democraat*, dat in 1931 als compromis tussen de oppositie en de partijleiding werd opgericht, heerste dezelfde sfeer, waarin men geen bijdragen of ingezonden stukken van Ben Sijes verwacht of aantreft.³ De oppositie van Piet Schmidt en de zijnen verliet op het SDAP-congres van maart 1932 in Haarlem de partij; in augustus van dat jaar richtten de afgescheidenen de Onafhankelijk Socialistische Partij (OSP) op.

Arbeidersraden

Herman Musaph sloot zich aan bij de OSP. Ook Ben voelde dat de SDAP hem te veel naar het politieke centrum opschoof. Hij verliet de SDAP, maar ging niet mee met de linkse oppositie. 'Hoewel ik sympathie had voor hun opstand tegen de partij en de partijbonzen, was mijn kritiek gericht op de partij *an sich*... Ik had in 1931 al kennis gemaakt met het radencommunisme. Ik had andere opvattingen gekregen, ik geloofde niet meer in het georganiseerde partijwezen... Toen in 1932 de breuk kwam, ging ik naar de radencommunisten... toen ben ik eigenlijk pas begonnen me in het marxisme te verdiepen...' Zo vertelde hij het in 1970 aan W.L. Brugsma en Ischa Meijer van de *Haagse Post*. De kritiek op de partij *an sich* kende Ben uit het werk van Henriëtte Roland Holst. Zij verwierp het oude socialisme van de partijen en vakverenigingen ten gunste van het 'nieuwe socialisme' van de massa's. Het oude socialisme had de massa's be-

voogd en hun 'geest van initiatief, stoutmoedig élan en hogere vormen van offervaardig, strijdbaar idealisme' verzwakt. Het had bovendien een onoverbrugbare kloof geschapen tussen de georganiseerde en niet-georganiseerde arbeiders, een kloof die funest was voor de zozeer gewenste eenheid van de massa. Het 'nieuwe socialisme' stelde dat de beste organisatie en de meest strikte discipline niets zullen uithalen, zolang de 'internationaal samenhangende massa's' niet zelf in actie komen met 'persoonlijk initiatief, breed doorzicht, revolutionair élan en offervaardigheid'. Aldus Henriëtte Roland Holst in het boek waaraan Anton Pannekoek zijn zegen had gegeven.

De ideeën van arbeiderszelfbeheer, waarbij de scheiding tussen arbeid en produkt zou worden opgeheven, zonder inmenging van partij of vakbeweging, leken werkelijkheid te worden na de eerste wereldoorlog, in de bewogen jaren 1917-1923. De eerste arbeidersraad uit de wereldgeschiedenis had al in 1905 bestaan in Rusland, waar de sovjet of arbeidersraad van Sint Petersburg maandenlang het gezag van de tsaar had getart. In 1917 ontstonden er opnieuw sovjets in Rusland en het jaar daarop verschenen ze op tal van plaatsen in Europa onder de leuzen 'Alle macht aan de arbeidersraden', en '*Die proletarische Revolution ist keine Parteisache*'.⁴ De toekomst zou bestaan uit een vrije associatie van arbeidersraden, die de produktie en de distributie van goederen in handen zou hebben. De radencommunisten vormden politieke groeperingen, die uit de communistische moederpartijen werden gezet. Ze bleven daarna nog enige tijd als zelfstandige partijen lid van de Derde (communistische) Internationale, maar werden ook daar uitgestoten. Zo verging het de KAPD in Duitsland. In Rusland hadden de sovjets al snel in 1918 hun onafhankelijkheid verloren en waren zij onder het centrale gezag van de bolsjewistische partij gebracht. Voor de bolsjewiki was de revolutie wel degelijk *Parteisache*. Zij zagen zichzelf als de bewuste voorhoede van het proletariaat, zij wisten beter wat goed was voor de arbeiders dan de arbeiders zelf. Aan autonome bedrijfsraden hadden zij geen boodschap.

De radencommunisten vonden steun in de geschriften van Anton Pannekoek, Rosa Luxemburg en Herman Gorter en in een deel van het werk van Henriëtte Roland Holst. Zij gingen er prat op de enige echte marxisten te zijn, waarbij Pannekoek de nadruk legde op de marxistische methode, als onderscheiden van Marx' concrete uitspraken. Als astronoom bedreef Pannekoek moderne wetenschap, waarbij de theorie ondergeschikt is aan de gevonden feiten. Doordat

Annie Vlesschedrager in 1946, 31 jaar oud.

Grietje van der Hulst in 1930, twintig jaar oud.

hij het marxisme niet als dogma beschouwde, maar als methode toepaste, slaagde Pannekoek er in, zijn natuurwetenschappelijke instelling te combineren met zijn trouw aan het marxisme.

De radencommunisten zien Lenin, Stalin en Trotski in gelijke mate als ketters van het ware marxisme. Hun afkeer van partijen en leiders en hun voorkeur voor het initiatief van de gewone mensen doen hen op het eerste gezicht verwant lijken aan de anarchisten. Het anarchisme echter verwerpt meteen al Marx zelf, omdat het in diens denkbeelden al de kiem van de latere autoritaire ontwikkeling ontwaart; het houdt concurrenten en tegenstanders van Marx in ere. Het lijkt een consequentere stellingname, maar de anarchisten ontzeggen zich hierdoor het doeltreffende instrument van de marxistische analyse die de kracht van de radencommunisten uitmaakt.

De bedreiging die van deze orthodoxe linkse oppositie uitging was zo sterk, dat Lenin persoonlijk de moeite nam haar te bestrijden in zijn brochure *De 'linksche' strooming, een kinderziekte van het Communisme* uit 1920.⁵ Lenin maakte korte metten met het radicalisme van

hen, die 'iedere toelaatbaarheid van overeenkomsten in het algemeen' ontkennen. De 'linksen' wilden bijvoorbeeld niet in reactionaire vakbonden werken en niet deelnemen aan burgerlijke parlementen; zij waren tot 'geenerlei compromis' bereid. 'Dit is', schreef Lenin, 'kinderwerk, dat nauwelijks ernstig genomen kan worden.' De titel van deze brochure, die meestal in het Duits wordt geciteerd als *Radikalismus, eine Kinderkrankheit...*, werd op zichzelf tot een geveugeld woord waarmee sindsdien menig jeugdig revolutionair het heilig vuur uit het hoofd is geslagen. Herman Gorter, op dat moment 56 jaar oud, liet zich niet intimideren en schreef als antwoord zijn beroemde *Open brief aan partijgenoot Lenin*.⁶ Hij toonde hierin aan, dat Lenin ten onrechte bepaalde regels die voor het Rusland van de arbeiders en arme boeren golden, op het industrieel veel hoger ontwikkelde West-Europa toepaste. Lenins ijveren voor deelneming aan de burgerlijke instellingen was misleidend voor de West-europese arbeiders, die een historische fase verder waren dan hun Russische klasiegenoten. Het opportunisme van de Derde Internationale betekende dat de arbeiders door valse voorspiegelingen werden bedrogen en dat hun revolutionaire kracht werd gefnuikt.

De kloosterbroeders

Na 1923 was de revolutionaire beweging in Midden-Europa en Duitsland totaal neergeslagen. De radencommunisten werden door rechts en links verketterd en vervolgd. Dit is de nederlaag, waarover Herman Gorter het openingssonnet van zijn grote cyclus *De Arbeidersraad* heeft geschreven: 'Nu dan de nederlaag geleden is...'⁷ Om iets te begrijpen van de diepe emotionele betrokkenheid van velen in die tijd bij het denkbeeld dat de arbeiders zelf, niet geleid of opgehitst door eierzuchtige leiders, maar helemaal uit zichzelf het bestuur van de wereld in handen zouden nemen; het denkbeeld dat zij 'het gewemel van de aarde zouden veroveren'; om daar iets van te begrijpen, moet men het hele sonnet (en eigenlijk de cyclus als geheel) lezen:

Nu dan de nederlaag geleden is,
En d'arbeiders teruggestoten zijn
In der tirannie donkre duisternis,
Nu wil ik zingen, zacht en hel en fijn,

Hoe zij herstijgen uit bekommernis
Weder naar des lichts goudenen zonneshijn.

Want mijn hart leeft hun leven. En 't is wis,
Dat zij herstijgen zullen, sterk en rein.

Zij zullen weder opvliegen ten hemel
Van uit der slavernij diep donkre poel,
Zij zullen zich verovren het gewemel

Der aarde. Nu voor goed. Het Hooge Doel.
Dit wil ik zingen in een gouden schijn.
In nederlaag wil ik hun dichter zijn.

In 1926 verscheen Jan Appel, geboren 1890, zonder legale papieren bij zijn Nederlandse geestverwanten. Appel was een Duitse arbeider – de naam is Noordduits – die in 1917 een rol had gespeeld bij bedrijfsbezettingen in de scheepsbouw. De KAPD had hem in 1920 naar Rusland gestuurd om de zaak van het arbeiderszelfbestuur bij partijgenoot Lenin te bepleiten. Lenin had hem echter met enkele citaten uit zijn zojuist geschreven brochure tegen het radicalisme afgewezen. Na een verblijf in een Duitse gevangenis waar hij Marx had bestudeerd, week Jan Appel naar Nederland uit. In zijn bagage had hij zijn manuscript: *Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung*.⁸ Omdat hij een gespecialiseerd vakman was, heeft hij altijd zwart werk kunnen krijgen, totdat hij na de oorlog werd geëgaliseerd. De Nederlandse geestverwanten vormden nu iets wat geen partij mocht zijn, maar wat zij noemden: de Groep van Internationale Communisten of GIC. Jan Appel bracht zijn ervaring mee, maar de ziel van de groep was de zachtmoedige onderwijzer Henk Canne Meijer. Een van de jongste leden van de GIC, Cajo Brendel, geboren in 1915, die na de oorlog haar geschiedschrijver werd, heeft over Henk Canne Meijer geschreven dat hij het zeldzame talent had 'zelfs de moeilijkste problemen zó te verklaren dat iedereen ze werkelijk begreep'. Canne Meijer was evenals Jan Appel in 1890 geboren. Hij onderhield het contact met de oudere Pannekoek (geboren in 1873) en trad op als de vertolker van diens gedachten. Pannekoek zelf verscheen praktisch nooit op de discussieavonden van de GIC. 'We noemden hem opa', zegt Greetje, de weduwe van Henk Canne Meijer ietwat schamper. De groep was niet groot, hoogstens tien actieve radencommunisten met een kring van meer of minder vage sympathisanten er om heen.

Henk Canne Meijer was meer dan een revolutionair theoreticus, hij was door zijn zelfstudie van de natuurwetenschappen diep door-

drongen geraakt van de eenheid van het heelal en van het bestaan van bepaalde ontwikkelingswetten, die de mens niet forceren, maar wel bevorderen kon. In een handgeschreven beschouwing, waarin hij zijn 21 jaar jongere vrouw uitlegt waar het voor hem om gaat, schreef hij onder meer: '...Dat noemen we de harmonie der dingen. Zeker, de zon is de ster Capella niet: elk heeft zijn eigen bijzonderheden. Maar voor de samenhang zijn ze gelijk, omdat geen enkele gemist kan worden zonder de harmonie te verstoren. In 't heelal zijn geen minderen en meerderen, maar alleen gelijken... Waar meerderen en minderen zijn, daar is de harmonie verbroken, of nog niet aanwezig.'

Er ontstond nu voor Henk Canne Meijer een synthese tussen de moderne scheikunde, die leert dat alle stoffen zijn samengesteld uit een beperkt aantal elementen, en de al even moderne evolutieleer van Darwin. Verandering, zo blijkt, is het wezen der dingen. 'De dingen worden geboren en gaan ten onder, om in andere vorm de wedergeboorte te vieren. Deze overtuiging wortelt in de eeuwigheid van de kosmos. Dat hebben we nodig, want het geeft ons 't bewustzijn van het heelal en de daadkracht om de veranderingen, voorzover het de menselijke samenleving betreft, te helpen voltrekken.'

Lagen allerlei vormen van actie voor deze revolutionairen al gauw in de verboden sfeer, omdat er bij actie altijd wel sprake is van leiders en dus van manipulatie, met propaganda en scholing was het anders gesteld. Die waren nodig en werden dan ook onverpoosd bedreven. Immers, als de arbeiders zichzelf zullen moeten bevrijden, moeten hun inzicht en hun revolutionaire wil kunnen rijpen. Daarbij kon men helpen. Dan pas zullen zij in staat zijn, in een objectief revolutionaire situatie subjectief juist te reageren en de macht te grijpen. Voor deze opvatting baseerde Pannekoek zich op Joseph Dietzgens *Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit*.⁹ Lezers van Gorters *Arbeidersraad* kennen Dietzgens naam als het sluitstuk van 'Mijn leermeesters', na Marx, Christus, Spinoza en Hegel. Dietzgen was dialecticus, maar geen zuiver materialist. Voor hem waren geest en materie twee aspecten van één werkelijkheid, dat was zijn 'dialectisch monisme'. Voor de eventuele revolutie betekende dit, dat de revolutionaire situatie, ook al was zij objectief aanwezig, eerst door de *Kopfarbeit* van de arbeiders moest worden begrepen, voordat met vrucht revolutie kon worden gemaakt. Deze theorie schakelde de voorhoedefunctie van welke partij dan ook uit. Niet ten gevolge van manipulatie door een partij, maar door eigen bewustwording zou-

den de arbeiders hun revolutie, hun bevrijding, kunnen bewerkstelligen.

De gic gaf scholingscursussen – op zondagochtend, een traditie onder educatieve organisaties in de jaren '30 en '50 – en publiceerde pamfletten, brochures en boeken en vertalingen hiervan in verscheidene Europese talen. De voornaamste periodieken waren de *Persdienst van de Groepen van Internationale Communisten* (pic), *De Proletariër* en *Proletenstemmen*. Alle publikaties waren anoniem. Met deze stroom van propagandageschriften wilden de radencommunisten kennelijk toch leiding geven, hoewel zij geen leiders wilden zijn. Zij waren zich van deze paradox, beter: van het dialectisch samenspel van spontaneïteit en leiding, van massa en voorhoede, wel degelijk bewust. 'Niet alle mensen zijn gelijk', zei Ben in december 1980 tegen Jetske Spanjer. 'De een kan het beter formuleren dan de ander en zo krijg je vanzelf dat er voortrekkers, sprekers zijn... en dat noemen ze voorhoede, maar met het begrip 'voorhoede' kom je direct in het partijwezen terecht.'

Henk Sneevliet, de leider van de trotskistische Revolutionair-socialistische arbeiderspartij (rsap), die het anti-stalinisme met de radencommunisten gemeen had, noemde hen spottend de 'kloosterbroeders van het marxisme'.¹⁰ Kloosterbroeders, die maar studeren en nooit tot actie overgaan. Als serieuze studiegroep liet de gic zich deze spotnaam met gratie aanleunen. De theorie, die zo onvruchtbaar was wanneer het ging om het stralende einddoel, was vruchtbaar als manier om de problemen te bestuderen en als steun voor een kritische houding tegenover de pretenties van andere linkse groepen.

Herkenning

Hoe Ben met de groep van Henk Canne Meijer in contact is gekomen, is niet bekend. Hij kan op straat een pamflet van de gic in handen hebben gekregen, er kan in zijn sdap-afdeling over gediscussieerd zijn. Zoiets is vaak van het toeval afhankelijk. De nadruk op het zelf-doen, het zoeken naar krachten in de massa zelf, stemde overeen met Bens eigen karakter. Hij moet zichzelf in het radencommunisme hebben herkend en hij zou deze leer zijn leven lang trouw blijven. Het zal Ben niet moeilijk zijn gevallen zich in de nieuwe vriendenkring thuis te voelen. Het waren en zijn buitengewoon aardige mensen, die hun ideeën in hun eigen leven in de praktijk brachten. Ze waren werkelijk afkerig van persoonlijke machtsuitoefening en steeds hulpvaardig. Mild in hun levensstijl, toonden ze op het punt van de juiste leer een talmoedische precisie, die Ben

moet hebben aangesproken. Nestwarmte en orthodoxie waren hier voorhanden.

De betekenis van de Groep van Internationale Communisten voor Bens ontwikkeling kan nauwelijks worden overschat. De gic heeft hem gevormd. De noodzaak Marx te bestuderen en de gewoonte voortdurend over de uitleg van teksten en hun toepassing op de actuele gebeurtenissen te discussiëren, moeten zijn geest hebben verrijkt en gescherpt. De aanwezigheid van Jan Appel, die de revolutie in Duitsland echt had meegemaakt, moet hem enorm hebben gestimuleerd. Op een reünie in 1970 ter gelegenheid van Jan Appels tachtigste verjaardag heeft Ben hem toegesproken: 'Jij hebt mij marxistisch leren denken.' Het is niet overdreven de gic Bens universiteit te noemen, de functionele voortzetting van de middelbare school.

Van Ben weten we dat hij een vrij agressief revolutionair temperament had en niet afkerig was van het militaire hiërarchische denken. In Henk Canne Meijer leerde hij een bescheiden revolutionair kennen, die geen hiërarchie in de kosmos zag, maar meende dat alle samenstellende delen gelijkwaardig waren. Zonder leiding, alleen door een inwendig groeiproces van de arbeiders, kon ooit het socialisme op aarde verwezenlijkt worden. De spanning tussen actie en afwachten was in die twee mannen belichaamd, maar de invloed van Henk Canne Meijer zou de beschouwelijke kant van Ben zeer versterken. Samen zaten die twee – achttien jaar verschil in leeftijd tussen hen – over stakingsverslagen gebogen en vulden hele schoolschriften met minutieuze stakingsanalyses. Bracht dat de revolutie naderbij?

Cajo Brendel

In de gic was Ben al gauw niet meer alleen leerling maar ook voorbeeld en leraar, een rol waarin hij zich uitstekend thuis voelde. Cajo Brendel, die wij al ontmoet hebben als de geschiedschrijver van de Nederlandse radenbeweging, had eindexamen hbs, was werkloos, was bij zijn ouders weggegaan en leefde van de hand in de tand door het huis aan huis verkopen van kleine handelswaar met kleine winst. In die tijd bestond er nog geen bijstand voor schoolverlaters. Hij bestudeerde de werken van Marx en Engels in de Koninklijke Bibliotheek, waar hij ze in schoolschriften overschreef omdat hij geen geld had om boeken te kopen. Hij voelde zichzelf trotskist en liep, zoals dat onder gelijkgestemde jongeren in die tijd gebruik was, vergaderingen en discussiedagen af. Zo kwam hij op zijn negentiende jaar op een lezersconferentie van

De Nieuwe Weg, Onafhankelijk revolutionair socialistisch maandschrift, gelieerd aan het Nederlands Arbeidssecretariaat (NAS), een anarchistisch getinte vakbeweging. De lezersconferentie werd gehouden op 16 en 17 juni 1934 te Laren in Noord-Holland. C. Kitsz, lid van de redactie en vooraanstaand figuur in het NAS, hield een inleiding en in de discussie trad een jongeman op, die de vloer aanveegde met de inleider – hij deed dat zo goed, weet Brendel zich te herinneren, dat een meisje riep: 'Ga maar door, je krijgt mijn spreektijd erbij!' De jeugdige spreker steunde in zijn betoog op de toen in linkse kring vrij gangbare ideeën van Henryk Grossmann over de onontkoombare ineenstorting van het kapitalisme. Cajo Brendel wist meteen dat hier iemand aan het woord was, die het bij het rechte eind had. Toen hij later in 1934 zijn trotskisme afschudde en zich bij de GIC aansloot, werd het hem duidelijk dat het Ben Sijes was geweest, die op de lezersconferentie van *De Nieuwe Weg* het woord had gevoerd en hem als eerste tot de radencommunistische ideeën van de GIC had gebracht.

Ben maakte op Brendel, toen ze elkaar eenmaal hadden leren kennen, een zeer belezende, ja erudiete indruk. Hij was geheel analytisch ingesteld. Hij herleidde elke discussie tot de feiten. Je mag niet met de conclusies beginnen en dan de ondersteunende feiten daarbij zoeken, maar je moet eerst de feiten neerzetten en daar de conclusies uit laten voortkomen. Dit klinkt simpeler dan het was, want onder theoretici van links en rechts is het maar al te vaak gewoonte deductief te werk te gaan in plaats van inductief. Je kon echter ook praktische dingen van Ben leren. 'Je moet Marx met twee verschillende gekleurde potloden lezen. Met één kleur onderstreep je het typisch economische, met de andere kleur onderstreep je het typisch politieke.' In deze raad uitte zich opnieuw Bens analytische geest, die zich in zijn latere wetenschappelijke werk zo duidelijk zou manifesteren.

In die jaren begon Cajo Brendel een schriftelijke cursus economie te volgen aan het instituut Kuiper. Het kostte vijftien gulden in de maand, een bedrag dat nog wel bij elkaar te scharrelen was. Wanneer Ben en hij elkaar ontmoetten, informeerde Ben naar de voortgang van de studie. In 1986 zegt Brendel hierover: 'Ik had de indruk, dat hij die cursus ook had gedaan, want hij wist hoe de stof was ingedeeld... Als ik zei: ik ben nu aan dit of dat boek bezig, zei hij bijvoorbeeld, nou, dan ben je al ver, of dan ben je bijna klaar. Maar we spraken daar nooit over. Hij was niet iemand, die iets prijs gaf, die zich in zijn kaart liet kijken.'

Standpunten

In het twee keer per maand verschijnende, gestencilde periodiek *Persdienst van de Groepen van Internationale Communisten*, de PIC, kwamen haast alle grote kwesties van de jaren '30 aan de orde. De opsomming die Cajo Brendel ervan geeft in zijn bijdrage aan *Jahrbuch Arbeiterbewegung* 2 lijkt wel een samenvatting van alles wat er in die jaren aan de hand was: de wilde stakingen en de bedrijfsbezettingen, het verval van de traditionele arbeidersbeweging, de gouden standaard en de bewapeningswedloop; de Stachanov-beweging in Rusland en de Moskou processen; Roosevelt's *New Deal*, de volksfrontgedachte en de regering van Léon Blum in Frankrijk, en de Spaanse Burgeroorlog.

Drie onderwerpen die direct met Nederland te maken hebben ontbreken aan deze lijst, maar ze komen wel in de PIC voor: de munitie op de Zeven Provinciën, de Rijksdagbrand in Berlijn en de juli-rellen in Amsterdam in 1934. Alle drie bevatten ze elementen die op het eerste gezicht op verwantschap met het radencommunisme kunnen wijzen. De arbeiders komen zelf tot daden, er zijn geen leiders bij betrokken en men kan niet van partij-machinaties achter de schermen spreken. Spontaan groeide de ontevredenheid tot daadwerkelijk verzet op de vloot in Nederlands-Indië en het jaar daarop in de Amsterdamse volkswijken; spontaan, bezield door de wens een daad te stellen die de arbeiders zou wakker schudden, begaf Marinus van der Lubbe zich in het avontuur van de Rijksdagbrand. Hij zou van deze brandstichting worden beschuldigd, hij zou ervoor ter dood worden veroordeeld en worden onthoofd, waarna de discussie over de exacte gang van zaken nog tientallen jaren zou duren. Hoe nam de GIC, waartoe Ben Sijes behoorde, stelling tegenover deze uitingen van arbeidersverzet?

De munitie op de Zeven Provinciën wordt in februari 1933 eerst geestdriftig verwelkomd. In maart echter komt de PIC met een 'eigen standpunt': de actie van het marinepersoneel wordt veroordeeld, omdat het een 'reformistische actie om meer loon was, geen bewust revolutionair verzet'. Met Van der Lubbe voel je het al aankomen. Brandstichting in de Rijksdag... 'Het was tegen de leer, hè', luidt in 1986 het commentaar van Greetje Canne Meijer. In maart 1933 verklaart het blad in een artikel van Pannekoek zelf, dat de daad van Van der Lubbe 'volkomen waardeloos' is. De bourgeoisie zal er zelf wel voor zorgen dat de Rijksdag wordt uitgeschakeld.¹¹ Voor de rellen die in juli 1934 in Amsterdam uitbraken na een drastische verlaging van de werklozensteun, geldt: 'De doelstelling was te beperkt

om grote groepen arbeiders te interesseren.' Alleen wanneer het proletariaat zijn hele klassekracht inzet, 'geleid door zijn inzicht in de klasseverhoudingen', kan het overwinnen. Het is alles even geringschattend en ontmoedigend. Logisch kloppen de betogen wel, maar op de huidige lezer maken ze een abstracte, onmenselijke indruk.

Natuurlijk moet je het zien in de context van zijn tijd. De radencommunisten vormden een hygiënische correctie op de retoriek van rechts en van links. De sociaal-democraten schrokken van elke spontane arbeidersreactie, omdat verworven voordelen erdoor in de waagschaal werden gelegd. Dat was een houding die ver afstond van de dagelijkse realiteit in de gezinnen van arbeiders en werklozen. Maar als linkse enthousiastelingen dan deden alsof met zo'n actie de revolutie al voor de deur stond, kwam een heldere analyse die tot nuchterheid maande goed te pas.

Onprettig is echter dat elk betreuren van zo'n actie ontbreekt. Er is ook geen zelfonderzoek en een relativiseren van de eigen uitgangspunten. Rinus van der Lubbe was zelfs nog lid geweest van de Leidse Groep van Internationale Communisten. Toen Anton Pannekoek het optreden van Van der Lubbe als volslagen waardeloos veroordeelde, had hij toch minstens kunnen bedenken dat er dan blijkbaar met zijn eigen radencommunistische scholing iets mis was. Hij en de zijnen hadden er steeds op gehamerd dat de arbeiders zelf het initiatief moesten nemen, buiten partij en vakbond om. Pannekoek had tenminste mededogen kunnen tonen met het slachtoffer van een verkeerd begrepen prediking. Wat Ben van al deze dingen vond, is niet bekend. Ook later heeft niemand hem er ooit naar gevraagd: zeg, hoe stond jij nou tegenover die ijskoude kritiek van jullie groot orakel? Alleen Age van Agen nam het voor Marinus van der Lubbe op in zijn brochure *Marinus, Proletariër of Provocateur?*²² Bovendien gaf hij samen met Maurits Dekker en Lo Cardozo het *Roodboek Van der Lubbe* uit, waarin zij Van der Lubbe in bescherming namen zowel tegen de nazi's – die hem een handlanger van de communisten noemden – als tegen de communisten, die hem een nazi-provocateur noemden.

Van alle afleveringen van de *Persdienst Internationale Communisten* zijn er twee die blijkens aantekeningen van Bens hand door hem zelf zijn geschreven: *De beweging van het kapitalistisch bedrijfsleven* van oktober 1932 en *De grondslagen van het Japanse imperialisme* van februari 1935. Het zijn, gelezen op een afstand van meer dan vijftig jaar, knappe compilaties. Ben had de taal en de sfeer van zijn groep snel

opgepakt. De volzinnen rijgen zich aan elkaar alsof er geen probleem bestond. Alles klopt: zó is het kapitalisme, zó ontwikkelt zich het kapitaal, zó reageert de arbeidersklasse; dit is Japan, dit zijn de cijfers... De rijping naar een schrijven dat werkelijk afstand doet van de deductie en zuiver inductief op de feiten gebaseerd is – waarbij de rol van de theorie is overgenomen door de vraagstelling – zou Ben pas in een later stadium bereiken.

Theoriemoetheid

In Cajo Brendels archief bevindt zich een nummer van *De Proletariër, orgaan van linkse arbeiders* van maart 1936, waarop Brendel als auteursnaam 'Ben Sijes' heeft genoteerd. Het gaat over de aanval van Italië op Abessinië (begonnen op 3 oktober 1935). In de gebruikelijke snorkende taal wordt het ongelijk van alle anderen dan de radencommunisten aangetoond. De burgerlijke partijen trachten de arbeiders wijs te maken dat zij het nationale belang moeten dienen; de CPN en de RSAP (trotskisten) roepen 'Handen af van Abessinië', wat wel juist lijkt, maar er in feite op neer komt dat ze zich aan de kant scharen van één der imperialistische machten, namelijk de tegenstanders van Italië. Na deze ferme uiteenzetting stelt de auteur de existentiële vraag: 'Wil dit zeggen, dat wij dan maar met de armen over elkaar gekruist moeten zitten wachten, totdat de massabewegingen komen? Is onze taak dan alleen maar, te zeggen dat massabewegingen nodig zijn om de macht van de bourgeoisie te breken? Integendeel!... Wij weten dat het proletariaat zich slechts kan bevrijden door 't kapitalisme tot in zijn voegen te kraken... Al strijdende, onvermoeid, tot 't bittere einde, elke dag opnieuw, daardoor sterk aan ervaring winnende, groeit 't proletariaat omhoog, vernietigt het de bourgeoisie, bevrijdt de mensheid en verwezenlijkt het kommunisme, waar alle macht aan de arbeidersklasse zal zijn.'

Ben stelt de juiste vraag en probeert zijn twijfel met leuzen te paaien. Toch is het geen wonder, dat zich op het eind van de jaren dertig vermoeidheid meester maakte van de 'kloosterbroeders'. De nobele theorie en de opgezweepte taal hadden zo bitter weinig meer te maken met de werkelijkheid. Er was crisis, fascisme, bewapeningswedloop en de tweede wereldoorlog kondigde zich in de Spaanse Burgeroorlog aan, maar het lichtend ideaal kwam geen stap naderbij. Waar bleef die revolutionaire situatie toch? Waar waren de arbeiders en intellectuelen die zich laafden aan de radencommunistische geschriften?

In de jaren '60 heeft Ben eens aan de journalist Henk Kolb verteld,

dat hij tijdens de volksfrontregering van Léon Blum in 1935 of 1936 in Parijs is geweest om de demonstraties en andere vormen van sociale onrust van nabij mee te beleven. Bij die gelegenheid zou zijn geloof in de revolutie een geduchte knauw hebben gekregen. Hij had gezien hoe de massa indrukwekkend naderde. 'Maar toen stond er één agentje, dat de mensen met een gebaar van zijn arm een zijstraat instuurde. En de massa? Die liet zich de zijstraat insturen.' Over een dergelijk bezoek van Ben aan Parijs is geen ander getuigenis voorhanden. Ben was niet afkerig van het vertellen van verhalen, die niet noodzakelijk waar hoefden te zijn, maar waarvan de strekking hem goed van pas kwam. Dit verhaal is Bens vertaling van theoriemoetheid...

In 1938 ging Ben in de fabriek werken. Eveneens in 1938 schreef Henk Canne Meijer aan een geestverwant in Amerika, Paul Mattick: *'Ich selbst fühle mich 'ausgeschrieben' und daher habe ich jetzt meine Haupttätigkeit in die mündliche Propaganda verlegt.'* Pannekoek getuigde direct na de oorlog en nog verscheidene malen tot zijn dood van ontgoocheling, vermoeidheid en pessimisme.¹³ Van alle radencommunisten lijkt Cajo Brendel het langst actief met de leer te zijn omgegaan. Ook na 1945 bezocht hij onvermoeibaar het strijdtoneel van spontane arbeidersacties, waarin hij de theorie bevestigd zag. In zijn met archiefmappen volgestouwde woning te Amersfoort belichaamt hij nog in 1988 de sfeer van vriendschappelijke solidariteit en het altijd maar studeren van die oude jaren dertig. Dat tijdvak heeft veel van zijn warme mythologische sfeer te danken aan het feit, dat het door de Duitse invasie van 10 mei 1940 abrupt werd afgesloten. De herinneringen achter die barrière liggen daar als in een broedstoof opgeslagen.

Bij een beschouwing na zoveel jaren wordt de lezer getroffen door de ongelukkige positie waarin de radencommunisten zichzelf met hun ijzeren consequentie hadden gemanoeuvreed. Er zweeft een verschrikkelijk verbod om wat dan ook te doen boven heel hun leven. Wát je ook zou willen doen, je maakt je schuldig aan leiding geven en je zou zondigen tegen het principe dat de arbeidersklasse zichzelf moet bevrijden. In theorie hadden ze nog gelijk ook, deze puristen. Echte bevrijding, of het nu een individu betreft of de massa's, kan slechts van binnenuit worden veroverd door de mensen zelf. Voor een individu is de zelfbevrijding door middel van introspectie inderdaad een bereikbaar doel. Voor de massa's echter, die samengesteld zijn uit ontelbaar veel heterogene individuen, is zulk een zelfbevrijding een onbereikbaar ideaal. De radencommunisten

hadden zichzelf verzekerd van een hartverscheurend soort 'gelijk'. Hun 'gelijk' bewijst immers, dat de bevrijding waar het hun om gaat, nooit werkelijkheid zal worden.

Is het radencommunisme nu niets meer dan een doodlopende weg? Met zo'n oordeel zou men het tekort doen. Het is vruchtbaar omdat het een kritische geest kweekt tegenover bestaande instellingen en hun gevestigde belangen, zo goed als tegenover persoonlijke ambities van leidersfiguren, terwijl het altijd weer de blik terugdwingt naar de belangen van de gewone mensen.

Dat Ben vol was van zijn ideeën en ze graag wilde overdragen, heb ik aan den lijve ondervonden in de zomer van 1945. Op raad van Mien Dekker, de vrouw van Maurits, kwam ik bij Ben in de Uithoornstraat om in het radencommunisme te worden ingewijd. Ik was 19 jaar. Ik kwam daar binnen in een kleinburgerlijke woning op een derde verdieping, die niet overeen kwam met de bohemien-revolutionaire voorstelling die ik mij, misschien onbewust, had gemaakt. Zij vormde een merkwaardig contrast met de zelfverzekerde heersershouding van de docerende autodidact, die mij met de kennistheorie van Joseph Dietzgen en Ernst Mach bestookte.

Ben had de gave van de pakkende formulering. 'Lieve jongen', zei hij dan, 'het is in deze gezellige wereld nu eenmaal zo gesteld, dat zij, die hun arbeid geven, werknemers worden genoemd, terwijl zij die de arbeid nemen, werkgevers heten.' Hoewel de poëzie van de droom en de logica van de radencommunistische analyse mij boeiden, beviel de theoretische leerstelling mij minder. De cursus verliep. Ben en ik bleven goede bekenden. Je ontmoette elkaar op De Kring, in het Stedelijk Museum, op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en in Friesland op Galamadammen. Het contact was altijd vrolijk, maar ik bleef aan de periferie van zijn vriendenkring. Toen Ben na de oorlog werd geroepen, werk van grote draagwijdte voor het hele Nederlandse volk te schrijven, kwam de betekenis van de grondhouding van de GIC pas ten volle tot haar recht. Altijd ging hij in zijn boeken uit van het nauwkeurig registreren van de roerselen van de uit gewone mensen samengestelde massa's. Altijd bleef hij manipulatie door leiders en leuzen afwijzen, óók tijdens de studentenonlusten in 1968. Men herkent het ethos van de radencommunisten in het gevleugelde woord dat Henk Kolb van hem heeft bewaard: 'Mensen moeten met hun poten van mensen afblijven'. Dat gold voor Ben niet alleen lijfelijk, het gold ook geestelijk, tegen manipulatie als onderscheiden van scholing.

Op een heel ander gebied in het maatschappelijk leven herkent men

onverwacht een late uitloper tot in onze tijd van de radencommunistische gedachte. In 1985 werden de 4500 Amsterdamse tramstakers van 1955, die destijds waren gestraft, gerehabiliteerd. De 61 die destijds waren ontslagen, of hun weduwen, kregen een financiële tegemoetkoming. Het gemeentebestuur zou nooit op de gedachte zijn gekomen deze maatregelen te treffen, wanneer de journalist Carel Brendel, de zoon van Cajo, niet een uitvoerige reportage over de staking en de gevolgen voor de gezinnen van de stakers had geschreven.¹⁴ Zo had de leer, die zich in de jaren '30 door haar rechtzinnigheid van het gewone leven had geïsoleerd, een halve eeuw later toch een concreet nuttig effect in het dagelijks leven van gewone mensen.

Maurits Dekker

De voornaamste schrijver van het *Roodboek Van der Lubbe*, wiens stijl men in grote delen ervan herkent, was Maurits Dekker. Zijn vrouw, Mien Dekker-Hellingman, was een bewonderaarster van Henriëtte Roland Holst en behoorde tot de radencommunisten. Ben, van wie bekend is dat hij grote sympathie had voor Age van Agen, zal via de actie voor Van der Lubbe stellig met Dekker in contact zijn gekomen. Er ontstond tussen hen een hechte vriendschap, die tot Dekkers dood in 1962 heeft geduurd.

De vriendschap met Maurits Dekker voegde een nieuw element toe aan Bens leven. Zij wekte een eigenschap, die wel voorhanden moet zijn geweest, maar die bij de armoede thuis, het harde werken op school en de dogmatische sfeer van de GIC niet tot gelding was gekomen: de liefde voor een bepaald soort Amsterdamse humor, jiddische gein en joodse zelfspot, en de neiging tot het vertellen van sterke verhalen, die tot complete mystificaties konden uitgroeien.

Geboren te Amsterdam in 1896, dus twaalf jaar eerder dan Ben, had Maurits Dekker veel met Ben gemeen en toch was alles bij hem een beetje anders. Hij kwam ook uit een arm joods milieu, maar het was eerder keurig kleinburgerlijk dan proletarisch en hij was geen volle jood.¹⁵ Hij had alleen lagere school, maar was als autodidact breder ontwikkeld dan Ben. Maurits was getrouwd met een niet-joodse vrouw en had zijn joodse bewustzijn – of wat hij daarvan ooit had gehad – evenals Ben ingeruild voor een links bewustzijn. Zijn levenslange bekommernis om het lot van de joden stoelde geheel op zijn algemene solidariteit met 'hen die de klappen krijgen', zoals hij placht te zeggen. In het begin van de jaren '30 stond Maurits Dekker al bekend als een van de heftigste proletarische schrijvers, maar er

was geen greintje marxisme in zijn schrijven te bekennen, laat staan dat hij iets voelde voor het orthodoxe radencommunisme. Hij had een scherp instinct voor elke beknotting van de individuele vrijheid; als hij die ergens bespeurde kwam hij er tegen in het geweer. Hij was emotioneel een anarchist, in het dagelijks leven een romantisch bohémien met dertien ambachten, die een zwerftocht had gemaakt langs verschillende groeperingen en daarvan een onverzoenlijke afkeer van het partijcommunisme had overgehouden. Deze afkeer had hij dan tenminste gemeen met de radencommunisten waarmee zijn vrouw sympathiseerde.

Niet minder fel keerde hij zich tegen het fascisme, ook toen het in Nederland nog nauwelijks als een gevaar werd herkend. In het *Roodboek* vecht hij dan ook naar beide kanten, tegen de dictatuur van links zo goed als die van rechts. Maurits Dekker was een van de eerste, zo niet de eerste anti-fascist in de Nederlandse literatuur. Voor zijn brochure *Hitler, Een poging tot verklaring* uit 1936, waarin hij de leider van het Duitse rijk typeerde als een hysterische tapijtvreter, zou hij worden veroordeeld wegens 'belediging van een bevriend staatshoofd'. Maurits' literaire produktie verwierf nooit de echte maatschappelijke erkenning, waardoor zijn anarchistisch gemoed extra verbitterd werd. Sacco en Vanzetti waren de martelaren van zijn jeugd; op zijn sterfbed, kort voordat Eichmann ter dood zou worden veroordeeld, zei hij tegen Simon Speijer: 'Simon, ik heb gedroomd dat ik Eichmann verdedigde, omdat ik tegen de doodstraf ben.' Nonconformist tot het bittere einde.

Maurits Dekker was een man, die op zeldzame wijze zijn stempel drukte op de mensen met wie hij omging, op het hele milieu waarin hij verkeerde. Iwan Mindlin en ikzelf hebben dat stempel in onze jonge jaren heel duidelijk gevoeld en gewaardeerd. In de jaren dertig vormde Maurits met Lo Cardozo en diens vrouw Greet van Amstel een kern van bohémienleven met De Kring als centrum. Over zijn vriendschap in die tijd met Frans Goedhart kon hij uitbundig vertellen, vooral over de wijze waarop die twee als waarzeggers op de kermis geld hadden verdiend. De episode is door Henriëtte van Eyk in haar memoires *Dierbare wereld* geboekstaafd. In dat milieu bestond ook na de oorlog nog echte loyaliteit. Age van Agen en zijn vrouw Phiet, en later Simon Speijer en Henk en Greetje Canne Meijer, hebben Maurits en Mien in hun jaren van ziekte voorbeeldig verzorgd.

Hij was fors en lang – kleine Martin Sijes op zondag: 'gaan we vanmiddag naar de reus?' – met een enorme bos zwart kroeshaar, ket-

tingrokend en met een verscheurende rokershoest; een hartstochtelijk prater, avonden lang, over ernst en onzin door elkaar, zich graag omringend met echte geleerden, die op hun beurt tegen de bohémien opzagen; zo deed hij zich kennen in de onderduik en na de oorlog. Lekker eten, mensen op de kast jagen, ja echt pesten, en over sex praten hoorden tot de sfeer van het milieu. Niets was heilig. De drie taboes die de grondslag waren van de beschaafde omgang in die jaren, waren hier verdampt alsof ze nooit hadden bestaan; taboes op geld, politiek en sex. Die onderwerpen gingen vrijelijk over de tong; ja, het leek of er niets meer was dat met de mantel van de discretie moest worden bedekt. Communisten waren op z'n best luizebossen, maar meestal iets ergers; sociaal-democraten waren sociaal-verraaiers; alle partijen waren trouwens alleen op eigen voordeel uit; de zionisten waren de joodse fascistten; over sex moest je niet moraliseren, dat was moraalkakkerij; geld was niets anders dan een gebruiksartikel dat je nodig had en hoeveel je verdiende kon je rustig rondvertellen (veel was het toch niet). Kortom, het kon enige tijd duren voordat je in deze vrolijke keuken de frustraties achter het vuurwerk herkende.

Bij de eerste kennismaking was de werking van dit milieu enorm bevrijdend. Er werden heilige huizen omvergeworpen en deuren opengegooid. Je kon je als herboren voelen. 'De belangrijkste ommekeer in mijn leven', schrijft Iwan Mindlin, 'was, dat Mien en Maurits Dekker zich over mij ontfermden... Voor die tijd was ik een straatjongetje uit de Manegestraat, weliswaar met talenten boven het middelmatige, maar onbewust. Alles sluimerde en kon geen uitweg vinden.' Iwan Mindlin was opgegroeid onder Russische emigranten tussen wandluizen en communistische acties. Het is navoelbaar, hoe de respectloosheid tegenover elke vorm van autoriteit – vooral tegenover de communistische – hem kon wakker schudden en zijn bewustwording bespoedigen. 'Maurits Dekker was geweldig', zegt Simon Speijer. 'Bij Maurits ging het niet om abstracte theorieën, maar bij hem stond de mens centraal. In welk systeem de mens ook leeft, voor hem was de enige vraag die telde: wordt hij onderdrukt of is hij vrij.'

Het is op zijn minst waarschijnlijk, dat de kennismaking met dit vrijdenkende milieu met zijn boheemse toon en artistieke belangstelling op Ben een weldadige invloed heeft gehad. Ben heeft altijd vol eerbied en sympathie over Maurits als schrijver en als mens gesproken. Wat die twee bond, was ook hun voorliefde voor het vertellen van moppen, meestal jodenmoppen, waarbij uitvoerig werd

gelachen. Hetzelfde zou zich jaren later voordoen tussen Ben en Simon Wiesenthal. Lachen had voor Ben een grote betekenis. 'Ik lach ontzettend graag', zei hij op het eind van zijn leven tegen Jetske Spanjer. 'En als je dood bent, dat je dan niet meer lachen kan...' Het was waar, het lachen kan zo'n rol spelen, vaak bij mensen die een neiging hebben tot zwaarmoedigheid. 'Het klinkt misschien erg tegenstrijdig, misschien ben ik wel een tegenstrijdige figuur. En huilen – dat heb ik genoeg gedaan.' In deze woorden, gesproken eind 1980, klinkt die broederschap met de verwante figuren – hoe onderling verschillend ook! – van Maurits Dekker en Simon Wiesenthal door. Zeker heeft het lachen hem een tegenwicht tegen de dogmatiek van de GIC gegeven.

En de sterke verhalen? Maurits hing er van aan elkaar. Ik heb meegemaakt, hoe hij een lid van een gezelschap dat hem te conventioneel en burgerlijk was, tot wanhoop bracht door een onderwerp aan te snijden waarin de ander goed thuis was, en daarover details te fantaseren annex uitweidingen, waarvan deze nog nooit had gehoord. In het gezelschap waren dan altijd wel enkele verwante geesten, die de bal spontaan opvingen en terugkaatsten.⁶⁶ Bij Maurits Dekker maakte deze vorm van mystificatie deel uit van zijn rancune tegen de bevoorrechte klasse, waartoe hij krachtens zijn verworven sociale positie begon te behoren. 'Dan zullen ze er ook van lusten', was de emotie die je er achter voelde.

Toen Ben Sijes na de oorlog kwam te verkeren in een werkkring en een sociaal milieu, waarin hij niet was geboren en waartoe hij van zijn politieke geloof eigenlijk helemaal niet mocht behoren, vertoonde hij een vergelijkbare neiging tot het mystificeren van zijn gehoor. Hij zaaide vreemde verhalen uit, zoals, om er één te noemen dat wij reeds hebben ontzenuwd, dat de naam Sijes afstamt van Sieyès, de beroemde abbé uit de Franse Revolutie. Er zijn meer voorbeelden bekend van deze neiging, de nette mensen waaronder hij verzeild raakte, in de maling te nemen, maar het groeide bij hem niet uit tot een semi-professionele hobby zoals bij dat grote voorbeeld, Maurits Dekker.

Zionisme

De afwijzing van het zionisme was voor de oorlog in linkse kringen algemeen verbreid. Zionisten waren de 'joodse fascistten', heette het. Zij waren nationalist en gebruikten symbolen die aan het verre verleden ontleend waren. Gebruikten de nazi's niet ook zulke symbolen, zoals runetekens en zonnewende? 'In mijn ontwikke-

ling', verklaarde Ben in december 1980 in het gesprek met Jetske Spanjer, 'vormde het jodendom, zoals het zich uitte in het verlangen naar een eigen staat in Israël, een storend element. Ik wilde een wereld hebben, waarin de mensen niet tegen elkaar vochten, waar geen nationale staten waren die oorlogen konden voeren – en ik ben ook nu nog geen zionist... maar er is nu natuurlijk wel iets veranderd.' Wat dat inhield, omschreef hij met een kenmerkende verwijzing naar een voor hem vertrouwd referentiepunt: 'Om met Maurits Dekker te spreken: 'De wereld heeft geen wachtkamer.' We kunnen niet wachten tot er een hele 'schone' wereld is gekomen... er is nood en er moet nú geholpen worden... Daarom sta ik, zoals ze tegenwoordig zeggen, 'achter Israël', maar dan wel met behoud van mijn politieke opvattingen.'

Zover was Ben in de jaren dertig nog niet. In Nederland was in die tijd Sam de Wolff de enige vooraanstaande linkse denker, die het samengaan van socialisme en zionisme belichaamde.

Een scheepje zonder roer

Toen Ben in maart 1929 uit de militaire dienst kwam, moest hij werk zoeken. Hij vond een baan als intern verkoper bij de bekende textielgroothandel S.I. de Vries, Warmoesstraat 142-146. Hier leerde hij de jongste bediende Annie Vlesschedrager kennen, zestien jaar oud, vijf jaar jonger dan hijzelf, met wie hij zich het jaar daarop verloofde. Annie woonde vlak bij, in de Weesperstraat. Wij hebben al gezien dat zij in 1987 nog met warmte terugdenkt aan de liefde en hartelijkheid die haar in het gezin Sijes in de Nieuwe Kerkstraat ten deel vielen. Van Ben zijn geen getuigenissen over deze verlovingsvoorhanden; van Annie is er een brief van 1 maart 1987, waarin ze levendige herinneringen aan deze lang vervlogen episode ophaalt.

De interesses van Annie en Ben liepen ver uit elkaar. Voor Annie was, naast haar verloofde, haar sportclub heel belangrijk. Zij was lid van de vereniging Kracht en Vlugheid. Je had nog wel andere clubs, zoals Spartacus en Bato, maar Kracht en Vlugheid stond het hoogst aangeschreven. Lien Dreese, bekend van de radio, was leidster van de meisjesafdeling. Annie beoefende verschillende sporten, zoals zwemmen, ritmisch dansen en knotszwaaien. Ben wilde haar echter intellectueel opvoeden. Hij noemde haar – zij spreekt na meer dan een halve eeuw en telefonierend uit Californië de woorden nog met enige eerbied uit – 'het scheepje zonder roer'. Zijn slagzin luidde, dat een mens met een gezond stel hersens 'alles kon leren'. 'Omdat ik van hem hield', schrijft Annie, 'heb ik naar hem geluisterd en ben

met hem meegegaan naar de openbare leeszaal. Dat was een openbaring voor me, want veel scholing heb ik niet genoten. Ben zei: 'Kies een boek', ik keek hem aan, dan weer naar de boeken, dan weer naar hem en uiteindelijk viel mijn oog op professor Pannekoek.' Die keuze, zo denken wij als buitenstaanders, is dan door Ben wel duidelijk gestuurd geweest, om niet te zeggen: gemanipuleerd. Maar de bekering tot het radencommunisme ging niet door; zij stuitte af op de eerste de beste triviale reden: 'Zelfs nu ik het wederom op papier moet zetten', zo schrijft zij, 'lopen de tranen over mijn wangen van het lachen, want dat was mijn reactie die eerste keer in die stille openbare leeszaal. Ik schaterde aan één stuk door, niet omdat ik toen wist dat professor Pannekoek zijn toekomst ging worden, maar de naam vond ik zo geestig.' Ben barstte in woede uit: 'Hij pakte mij bij mijn arm en zette mij vierkant de leeszaal uit, omdat hij zich schaamde voor mijn kinderachtig gedrag.'

Wanneer de verloofden over dit soort dingen ruzie hadden, 'dreigde ik met mijn sportclub', schrijft Annie, en dan draaide Ben wel weer bij. Na een jaar werd de verlovings door Annie verbroken. Zij ging met Kracht en Vlugheid naar Frankrijk om wedstrijden te spelen. 'Toen wij hadden gewonnen, was ik door het dolle heen en vond ik Ben met zijn serieus gedoe op dat moment saai, en toen hij dan ook aan de trein stond om mij af te halen, heb ik hem dat uit volle borst verteld.' Hoe Ben hierop reageerde vermeldt de historie niet. Ook Annie kan hier niets over zeggen: 'Ik was 17 jaar en een baby vergeleken met meisjes van 17 nu', schrijft zij. Annie is in 1935 getrouwd, heeft de oorlog als verzetsstrijdster met een blonde pruik overleefd en is in 1950 met haar gezin naar Amerika geëmigreerd. Telefonisch voegt zij nog aan haar brief toe: 'Later heb ik wel gedacht: Ben zou een goede man voor me geworden zijn, met wie ik veel kon praten.' Zij heeft zijn carrière gevolgd en zij is één in de lange rij vrienden van Ben, die hun hele leven een speciale affectie voor hem hebben behouden.

Hoe lang het baantje bij S.I. de Vries heeft geduurd, is niet bekend. Ben was onder de dertig en woonde bij zijn ouders. Als hij werkloos was geworden, was hij voor geen enkele vorm van steun in aanmerking gekomen. Simon Speijer, die Ben in 1935 heeft leren kennen – hijzelf was toen tien jaar – weet dat Ben allerlei klusjes deed, zoals het bijhouden van de boekhouding van bevriende zakenlieden in de Jodenhoek en les geven in vreemde talen. Zo heeft Simon hem ook leren kennen, doordat hij de boekhouding van vader Speijer moest doen en Simon Franse les moest geven, 'want in de handel heb je je

talen nodig'. Kon Ben Franse les geven? Simon Speijer hierover: 'Dan liepen we langs de Amstel en dan kwam er van die taallessen niets terecht, want we praatten over politiek, dat wil zeggen: Ben praatte over politiek en ik luisterde.'

Het ligt voor de hand dat de jongen, die dank zij de offers van het hele gezin de Openbare Handelsschool had afgelopen, zijn kennis in de buurt te gelde maakte, ook al voor 1935. Het is alleen verbazend, dat de vele interviewers die zijn levensloop met hem hebben besproken, nooit deze simpele vraag hebben gesteld: hoe ging dat nu verder na het eindexamen?

In 1932 doet zich iets verrassends voor. Benjamin Aäron Sijes wordt dat jaar ingeschreven als student aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam, studierichting rechten. De inschrijving werd voor het seizoen 1933-'34 herhaald. Het collegegeld bedroeg in die jaren 300 gulden per jaar. Hoe heeft hij dat geld twee keer kunnen opbrengen? Er is nooit in het openbaar naar gevraagd; er is geen antwoord op deze vraag bekend. Het *Jaarboek-1932* van de universiteit vermeldt het bestaan van gemeentelijke studiebeurzen van ten hoogste 360 gulden per jaar. Om voor zo'n beurs in aanmerking te komen – of voor een hogere rijksbeurs – was Ben in 1932 met 24 jaar eigenlijk te oud, waarbij nog komt dat zijn eindexamencijfers er beslist geen aanleiding toe gaven. Bovendien lag het niet direct op de weg van een rechtzinnig revolutionair, bij de overheid een beurs aan te vragen. De beurzen moesten worden terugbetaald, zodra de begunstigde daartoe financieel in staat was. Loe de Jong ontving toen hij na de oorlog uit Londen teruggekeerd was, al spoedig een brief van het departement van o.k. en w. met het verzoek de studiebeurs terug te betalen, die hij in de jaren dertig had ontvangen. Van Ben heeft men zoiets nooit vernomen, en het was echt wel iets voor hem geweest, dit met enig vertoon van spot te vertellen. De papieren die op studiebeurzen betrekking hebben zijn door het ministerie van Onderwijs en de gemeente Amsterdam niet bewaard. Een verklaring voor Bens mogelijkheid te studeren zou zijn, dat de familie geld heeft gegeven. De Pais-tak was niet geheel onbemiddeld en dat oom Bram Pais niet krenterig was, hebben we al gezien. Doorleren was zijn geld waard en iedereen wist dat Ben dol op boeken was.

Met eindexamen Openbare Handelsschool, dus zonder Latijn, kon je geen rechten studeren, maar wél Indisch Recht, wat Ben uitkoos. Volgens Simon Speijer was deze keuze politiek bepaald: het Nederlandse kolonialisme stond in die jaren ter discussie, bedreigd als het was door nationale bewegingen in Indië zelf en door het Japanse im-

perialisme. Problematisch is alleen, dat je in Indisch Recht te Amsterdam alleen kandidaats kon doen en dat je dan naar Leiden of Utrecht moest om de studie voort te zetten. De vooruitzichten na het doctoraal waren trouwens mager. Wie tot het Binnenlands Bestuur van Nederlands-Indië wilde worden toegelaten, moest bij voorkeur wel Latijn en Grieks hebben gehad.¹⁷ Nee, het ziet er niet naar uit, dat Ben de bedoeling had deze studie te voltooien; zelfs met een beurs zou verder studeren in Leiden of Utrecht veel te duur zijn geweest.

Greetje

In 1935 staat B.A. Sijes niet meer bij de Gemeente-universiteit ingeschreven. Er komt een grote verandering in zijn leven. Op 23 januari 1935, kort na zijn 27e verjaardag, gaat Ben bij zijn ouders weg. Hij staat dan ingeschreven op Krugerplein 5 bij zijn zwager Maurits Meents, de man van Rebecca. De familie weet, dat hij daar samen met een meisje woonde: Greetje, in de wandeling Greetje, van der Hulst. In november van dat jaar verhuisde Ben naar Watteaustraat 12", waar Greetje in mei 1936 ook werd ingeschreven. Zo werd Watteaustraat 12-tweehoog de eerste eigen woning van Ben-en-Greetje, zoals ze tot Greetjes dood in 1977 bekend zouden staan.

Hoe Ben zijn toekomstige vrouw had leren kennen, is onduidelijk. Of ze een baan had in Amsterdam, weten we niet. Omdat ze een flinke jonge vrouw was – ze was twee jaar jonger dan Ben, dus 25 jaar – is het niet onmogelijk dat ze 's avonds laat alleen over straat liep. Zou het dan waar zijn, wat Ben zijn zonen heeft verteld, dat hij hun moeder voor het eerst op een nacht om half drie op straat heeft ontmoet? Ze liep alleen in de Utrechtsestraat – of was het de Van Wou? – en werd aangerand, misschien alleen maar lastig gevallen. Ben liep daar ook, zag het gebeuren, sloeg de aanrander in elkaar en de liefde was een feit. Een sterk verhaal, maar zó leeft het in de familie en zo kan het, behoudens tegenbewijs, gegaan zijn...

Greetje kwam uit een ontwikkeld, intellectueel arbeidersgezin te Weesp, een SDAP-gezin in hart en nieren. Ze had alleen lagere school, maar kon verstandelijk goed tegen Ben op. Ze moet actief hebben deelgenomen aan het sociale en politieke leven van het SDAP-milieu. 'Greetje', zegt een van de nichtjes Pais in 1986, 'ja, dat was een echt SDAP-meisje. Ze liep altijd in van die bonte lappen. Daar kwam Ben ineens mee aanzetten.' En een nichtje van de familie Van der Hulst: 'We waren een erg hechte familie en op verjaardagen was iedereen bij mijn grootouders in Weesp. Er werd verteld

dat op een van die verjaardagen tante Griet een jongen bij zich had, die een beetje apart zat van de rest.' Het verlichte SDAP-gezin had er geen moeite mee een joodse schoonzoon op te nemen. 'Mijn jood-zijn speelde daar helemaal geen rol. Elk woord daaraan besteed, is al te veel', zei Ben in 1975 tegen de cineast Philo Bregstein. Er werd bij Van der Hulst niet kosjer gekookt. Het heugde Ben nog jaren later, dat hij daar een keer aal had gegeten, geheel argeloos, en zich pas achteraf realiseerde dat dit voor hem 'verboden voedsel' was geweest.

Bens ouders, Aäron en Judith, waren er niet blij mee dat hun zoon een sijkse, een niet-joods meisje, had uitgezocht. Erger nog, dat ze ongetrouwd gingen samenwonen. Dat was een ideologische daad, een demonstratief protest tegen de burgerlijke staatsorde, voor die tijd nog iets uitzonderlijks. Ben schijnt een jaar lang niet thuis gekomen te zijn; het klassieke beeld van een ruzie die geen breuk werd. Och, zo iets wordt meestal bijgelegd, temeer daar ze op den duur toch gingen trouwen.

Hoe ze aan geld kwamen nu er huur betaald moest worden, weten we niet. In de huwelijksakte van 1938 staat bij Grietje van der Hulst 'zonder beroep', maar dat zegt niets over eventuele verdiensten. Van Ben weten we dat hij hier en daar een grijpstuiver verdiende met boekhouden en lesgeven. Na de Watteaustraat zien we hen in 1936 een paar maanden lang op de Linnaeusparkweg wonen; daarna werd het Kribbestraat, Rijnstraat en Noorder Amstellaan (nu Churchill-laan). Frekwente verhuizingen, net als bij zijn grootouders en ouders: wijzen zij op huurschuld, dus armoede, voor deze twee stellig gecombineerd met lak aan de huisbaas? In 1938 komt daar verandering in. Ben en Greetje trouwen op 20 juli van dat jaar en gaan wonen in de Uithoornstraat op nummer 14^m. In datzelfde jaar is Ben de fabriek ingegaan als arbeider. Het leven leek nu genormaliseerd. Zij bleven 17 jaar in de Uithoornstraat en zouden nog maar één keer verhuizen, in 1955, naar dat andere adres waaraan zovelen van hun vrienden herinneringen behouden: Zacharias Jansestraat 19.

Voordat ze gingen trouwen, in de tijd van losse klusjes, moet er nog iets belangrijks in Bens leven zijn gebeurd. Op verzoek van professor N.W. Posthumus heeft hij, zoals hij aan een Leids studentenblad heeft verteld toen hij in 1970 hoogleraar te Leiden werd, iets gedaan voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (iisc), dat in 1935 door Posthumus was opgericht. 'Ik heb een uitgebreide inventarisatie gemaakt en een beschrijving van alle boeken, tijdschriften en artikelen in kranten en tijdschriften die in het iisc aan-

wezig waren, handelend over de arbeidersraden die tijdens de Duitse revolutie van 1918 waren ontstaan.' Deze inventarisatie, voegt hij eraan toe, 'is compleet verloren gegaan'.

Hoe het contact tot stand is gekomen, weten we niet. Als er al stukken zijn geweest, correspondentie of betaalbewijzen voor verleende diensten, dan zijn die vrijwel zeker door Posthumus vernietigd bij de Duitse inval in ons land. Het is overigens heel goed denkbaar, dat Posthumus mensen als Pannekoek of Henk Canne Meijer persoonlijk of van naam kende. Als hij een van hen heeft gevraagd, wie van hun geweestverwanten een tijdrovend en secuur karwei voor het Instituut zou kunnen opknappen, ligt het voor de hand dat zij de bijna dertigjarige, intelligente en driftig actieve Ben Sijes hebben aanbevolen. Posthumus was een geniaal organisator, die de wetenschappelijke instituten als met een toverstaf uit de grond stampte. Zo iemand moet ook een goed mensenkenner zijn. Hij moet onder de indruk zijn geweest van Bens systematische ijver. Hij vergat zijn naam niet en zou hem op het juiste moment opnieuw weten te vinden.

In het eerste jaar van zijn huwelijk ging Ben veel om met Bruun van Albada, een astronoom, leerling van Pannekoek, die evenals zijn leermeester de astronomie combineerde met de politieke overtuiging van het radencommunisme. Waarom zijn juist astronomen radencommunist, vroeg ik Bruun van Albada's weduwe E. van Albada-Van Dien, die zelf astronome is. 'Zij zijn zo gewend in abstracties te denken en ze hebben zo grote wetmatigheden in hun hoofd, dat de menselijke feilbaarheid voor hen niet voorstelbaar is', was haar antwoord. Ook voor Henk Canne Meijer, de autodidact, was de sterrekunde het hoogste wat de menselijke geest kon bereiken en, zoals we hebben gezien, de inspiratiebron voor zijn hele wereldbeschouwing. Ook hij ontleende aan de wetmatigheden van het heelal zijn optimisme ten aanzien van de maatschappelijke ontwikkeling. Bij Bruun van Albada ontmoette Ben opnieuw Lea Berreklouw, toen mevrouw Van Albada, die later Lea Appel zou worden. Voor Bruun en Lea beiden was het hun eerste huwelijk. 'Ben kwam haast elke avond bij ons in de Hofmeyrstraat, om met Bruun te werken', vertelt Lea Appel in 1986. 'Maar Ben liet niets persoonlijks los. Ik was in verwachting, dus het moet 1938/39 zijn geweest, maar er kon geen persoonlijk woord af, die mannen waren aan het studeren en discussiëren. Ze werkten aan een boek over Japan, een onderwerp dat hen interesseerde in verband met verwachte revolutionaire ontwikkelingen in Nederlands-Indië.' Wat er van het boek is geworden weet

zij niet. Bens zoon Martin weet dat zijn vader een prachtig boek had geschreven – ‘hij zei: het beste wat ik ooit geschreven heb’ – over Japan, waarvan het manuscript verloren is gegaan. Dit zou kunnen zijn gebeurd toen Lea en Bruun van Albada tijdens de oorlog hals over kop hun huis moesten verlaten om onder te duiken. Lea weet niets van het bestaan van zo’n manuscript, en ook mevrouw E. van Albada-Van Dien heeft er nooit van gehoord. Simon Speijer daarentegen herinnert zich dat hij het manuscript heeft uitgetikt. Hij is eind 1924 geboren en was in 1939 dus pas veertien jaar; hij had juist leren typen. Japan was voor de radencommunisten belangrijk, omdat hier het opkomend kapitalisme-imperialisme versneld als in een laboratorium te aanschouwen was. Misschien is de uitgave van hun *Persdienst* van februari 1935, die door Ben is geschreven, de grondslag geweest voor een beoogde grotere publikatie over Japan.

In mei 1939 kreeg Ben genoeg van zijn militaire functie. Tijdens de herhalings oefeningen in die maand moet hij tegen zijn superieuren hebben gezegd, dat hij geen zin had, bij binnenlandse onlusten gedwongen te zijn op arbeiders te schieten. Het gesprek werd aan de minister van Defensie gerapporteerd met als gevolg dat Ben hoorde dat hij uit dienst kon worden ontslagen wegens ‘ongeschiktheid om in den verkregen rang bij het reserve-personeel der landmacht te dienen’. De luitenant-kolonel die hem dit liet weten, deed zijn weerbarstige ondergeschikte echter een gunstiger voorstel aan de hand. Hij kon een ‘eervol ontslag op verzoek’ krijgen als hij een daartoe strekkend verzoekschrift aan de koningin zou richten.

Aldus geschiedde. Ben verzocht de koningin eerbiedig ‘hem eervol ontslag op verzoek te doen bekomen’ aangezien hij ‘niet de overtuiging bezit, als officier de hem opgelegde plicht te zullen kunnen vervullen in het geval dat die plicht hem plaatsen zou voor het optreden tegen verzetslieden bij onverhoopte binnenlandse onlusten’. Het eervol ontslag werd verleend met ingang van 3 augustus 1939, de brief die hem hiervan in kennis stelde was gedateerd 11 november. De mobilisatie was in die tijd al aan de gang, maar zij was, hangende de ontslagprocedure, aan Ben voorbijgegaan. De brieven over het ontslag bevinden zich bij de schaarse persoonlijke papieren die Ben heeft bewaard.

Naar de reden van deze ontslagaanvraag kunnen we niet eens gissen. Binnenlandse onlusten hadden we in 1934 gehad, zonder dat Ben ontslag uit militaire dienst had gevraagd. In 1939 leek de binnenlandse toestand eerder stabiel dan onrustiger dan voorheen. Bens

huwelijk kan nauwelijks een rol hebben gespeeld. De SDAP, Greetjes geestelijke achtergrond, was in 1939 niet meer tegen het leger, integendeel, zij was voor de nationale defensie. Ook de oorlogsdreiging, die tastbaar in de lucht hing, kan geen rol hebben gespeeld. Ben hield van het leger en was geen lafaard; dat was Greetje al evenmin.

Arbeider

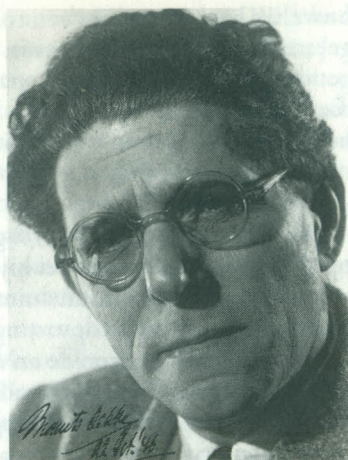
Bij zijn huwelijk in 1938 gaf Ben als beroep ‘metaalbewerker’ op. Tegen Jetske Spanjer zei hij in december 1980: ‘Ik ben in 1938 als arbeider gaan werken, uitsluitend en alleen omdat ik van mening was dat je je politieke opvattingen het beste kwijt kon als je tussen de arbeiders zelf opgroeide en met hen leefde.’ Hij gaf er graag een ideologische kleur aan, maar uit de jaartallen blijkt dat hij niet om deze reden zijn studie heeft opgegeven. ‘De fabrieken zijn de ware leerscholen van de politiek’, placht hij later te zeggen, toen hij eenmaal in universitaire kringen verkeerde, een aforisme waarmee hij hoopte zijn collega’s te provoceren. Ben trouwde, er moest brood op de plank komen, heel prozaïsch; het was ook het jaar van de theoriemoetheid. Een vlucht in de praktijk.

Ben leerde zichzelf het vak van elektrisch lasser. ‘Uit een boekje’, zoals hij in 1975 aan Philo Bregstein vertelde, en daarna door een cursus van drie weken te volgen. Ondanks crisis en werkloosheid is het aannemelijk dat er aan dergelijke geschoolde vaklieden behoefte bestond. Zijn eerste baan als lasser kreeg hij bij de staalmeubelfabriek De Cirkel, Houtrijkstraat 140. In mei 1940 ging hij haar Verschure’s Scheepswerf en Machinefabriek in Amsterdam-Noord. Op een formulier met een aanvraag tot rangverhoging uit april 1955, toen hij ambtenaar bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie was, noemde hij als vorige werkgever Verschure, met als periode mei 1940 tot januari 1943.

Ben was een goede lasser. ‘Als je je vak niet verstaat’, placht hij te zeggen, ‘hebben je kameraden ook geen respect voor je politieke boodschap.’ Jan de Bood, die hem in 1940 bij Verschure heeft leren kennen, vertelt hierover: ‘Ik was plaatwerker en dan heb je een lasser nodig; we hebben van kort na de bezetting tot begin 1941 samengewerkt, dat was een hele tijd. Ben gebruikte zijn verstand bij zijn werk. Bijvoorbeeld: assen oplassen, dat deed hij goed. Zo’n as moet rondom gelijk opgelast worden. Als je dat niet doet, gaat die as later trekken, dan is hij niet symmetrisch en slijt hij heel snel opnieuw. Ben was van aard een perfectionist.’

Prof. mr. dr. N.W. Posthumus

Maurits Dekker

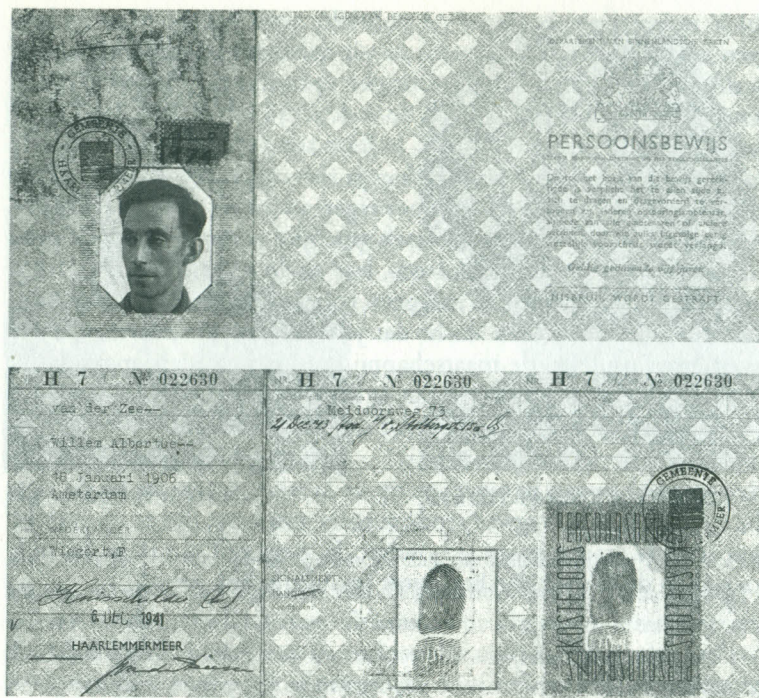
En... was het waar dat de politieke boodschap beter tot haar recht kwam, wanneer je temidden van de arbeiders leefde? Ben, voortgekomen uit de arbeidersklasse, althans uit de klasse van arme mensen die afhankelijk waren van de industriële conjunctuur, was het arbeidersmilieu natuurlijk al ontgroeid. Middelbare school, vreemde talen, de radencommunistische scholing, twee jaar college lopen... 'Je merkte wel dat ze je een beetje vreemde vogel vonden', gaf hij tegenover Jetske Spanjer toe. 'Maar je past je aan, je leeft met je kameraden.' En hij verbreedde zijn ideeën. 'Op het werk', vertelt Jan de Bood, 'zag je Ben altijd omringd door collega's en vrienden. Dan zat hij te vertellen. Hij maakte van elk houtblok, van een stapel touwen, waar je maar kon gaan zitten, daar maakte hij een kleine collegezaal van. Dan probeerde hij... tja, hij probeerde de arbeiders bewust te maken van hun situatie. Hij gaf les, je mag het geen propaganda noemen.' Op een dag werd hij bij de directeur geroepen, omdat hij op het werk te veel over zijn opvattingen praatte. Maar hij wist dat ze hem echt nodig hadden omdat hij een goede lasser was. Toen de baas zei: 'Je moet niet denken dat je onmisbaar bent', had Ben een van zijn fraaie retorische kreten geslaakt: 'De rotatie van assen, daar ben ik in mijn vak op gespecialiseerd. Gezien de rotatie van de aarde weet ik, dat er niemand onmisbaar is, zelfs u niet.' Veel praten met zijn mede-arbeiders, maar of het ook iets heeft geholpen? Op de vraag van Jetske Spanjer of je nou echt politieke invloed kon uitoefenen, antwoordde hij in 1980: 'Nee, ik geloof niet

dat je mensen van buitenaf tot politieke actie brengt. Mensen komen tot politieke actie doordat ze uit de verhoudingen zelf in bepaalde spanningen komen, politieke spanningen, en van daaruit hun opvattingen vormen. In en door de strijd zelf, in en door de ervaring, groeit iemand – of niet... In feite zijn fabrieken hogescholen voor de politiek. Echte politiek leer je niet op de universiteit. Waar het om gaat is, dat de mensen door eigen activiteit en door eigen ervaring inzicht in de eigen maatschappelijke verhoudingen krijgen, en vanuit die verhoudingen leren, hoe ze de maatschappij kunnen veranderen... Nee-nee, ik had geen voorhoedefunctie. Ik ging daar naar toe, omdat ik toen dacht dat je door propaganda maken en pamfletten uitdelen de maatschappij kon beïnvloeden, maar dat is zo gering. Het is de noodzaak van de dagelijkse omstandigheden, die de mensen dwingt tot handelen of tot niet-handelen, dat hangt ervan af, hoe sterk de tegenstand is.'

Het was wel zwaar, het werken op de fabriek, maar, zei hij dan op die typisch ietwat wegwerpende manier van hem, die er op gericht was verdere vragen tegen te houden: 'Ik weet wel, dat ik in die tijd, toen ik in de fabriek werkte, nooit hoofdpijn heb gehad.'

... dat je mensen van buitenaf tot politieke actie brengt. Mensen komen tot politieke actie doordat ze uit de verhoudingen zelf in bepaalde spanningen komen, politieke spanningen, en van daaruit hun opvattingen vormen. In en door de strijd zelf, in en door de ervaring, groeit iemand – of niet... In feite zijn fabrieken hogescholen voor de politiek. Echte politiek leer je niet op de universiteit. Waar het om gaat is, dat de mensen door eigen activiteit en door eigen ervaring inzicht in de eigen maatschappelijke verhoudingen krijgen, en vanuit die verhoudingen leren, hoe ze de maatschappij kunnen veranderen... Nee-nee, ik had geen voorhoedefunctie. Ik ging daar naar toe, omdat ik toen dacht dat je door propaganda maken en pamfletten uitdelen de maatschappij kon beïnvloeden, maar dat is zo gering. Het is de noodzaak van de dagelijkse omstandigheden, die de mensen dwingt tot handelen of tot niet-handelen, dat hangt ervan af, hoe sterk de tegenstand is.'

Het was wel zwaar, het werken op de fabriek, maar, zei hij dan op die typisch ietwat wegwerpende manier van hem, die er op gericht was verdere vragen tegen te houden: 'Ik weet wel, dat ik in die tijd, toen ik in de fabriek werkte, nooit hoofdpijn heb gehad.'

Er zijn twee illegale persoonsbewijzen van Ben bewaard gebleven, beide uiteraard zonder J.

3 Oorlog

Toen de Duitsers op 10 mei 1940 ons land binnenvielen, was Ben 32 jaar, getrouwd, voorzien van een duurzaam adres en van vast werk als geschoold arbeider bij Verschure. Dat was het dan wel, zo leek het. Er waren geen tekenen die erop wezen, dat deze intelligente en temperamentvolle zoon van de Jodenhoek ooit tot een grotere rol, een rol zelfs op het wereldtoneel zou worden geroepen. Hoe hij deze toestand zelf heeft ervaren – hij was ijverig, secuur, studieuze en strijdbaar, wat tesamen neerkomt op eerezuchtig –, hoe hij tegenover zijn eigen levensvooruitzichten stond, of hij er meer van had verwacht dan de derde verdieping van de Uithoornstraat en elke morgen vroeg op de fiets naar de werf; of hij ooit gedroomd heeft van wat voor echte loopbaan dan ook – ja, maar welke loopbaan was niet met taboes en verboden belast voor een radencommunist? Of hij, kortom, op dat moment tevreden was met zijn lot, of nog droomde van iets anders, dat hem meer kansen op ontplooiing zou geven en zijn speciale talenten tot gelding zou doen komen... hij heeft zich er nooit over uitgelaten.

Op 10 mei liep Ben geen gevaar door de Nederlanders als revolutionair te worden gearresteerd. Wel stopte er een overvalauto in de Topaasstraat voor het huis van Henk Canne Meijer, maar die was op zoek naar een andere Canne Meijer, een naamgenoot die NSB'er zou zijn. Na de capitulatie bevond Ben zich als jood in de relatief gunstige situatie van gemengd gehuwde. Voorlopig kon het leven, althans naar de uiterlijke gang van zaken, gewoon doorgaan.

Ze fabriceerden bij Verschure paravanes, een scheepstuig dat aan de boeg van het schip wordt bevestigd om zeemijnen onschadelijk te maken. Onder de zeespiegel wordt op veilige afstand van het schip de ankerketting van een mijn doorgesneden, waarna de mijn aan de oppervlakte komt drijven. Daar kan zij met geweervuur tot ontploffing worden gebracht. Het was belangrijk werk voor de *Kriegsmarine*. Ben heeft later wel verteld, dat de directeur Jos Verschure onder deze omstandigheden niet een baas was die de produktie opjoeg. Ook heeft hij over vormen van sabotage verteld, die hij en zijn kameraden bij Verschure bedreven. Je kon lasnaden zodanig prepareren dat ze na verloop van niet al te lange tijd loslieten. Toch kon zo iets nooit een grote omvang aannemen, want elke constructiefout was natuurlijk gemakkelijk te traceren en dan zouden er zeker represailles gevolgd zijn. Er wordt ook gesproken over zelfverwondingen, maar dat was een vorm van sabotage, toegepast om uitzien-

ding naar Duitsland te voorkomen. Een duidelijk beeld van de wijze waarop Ben zijn periode bij Verschure heeft verwerkt, rijst niet uit de herinneringen op. Hier wreekt zich weer die schijn van onaantastbaarheid die om hem heen hing toen hij eenmaal zo bekend was dat de journalisten op hem afkwamen. Zelf achtte hij de rol van het individu, dus ook van hemzelf, niet belangrijk. De interviewers zijn daar niet doorheen gebroken. 'Zo'n man als Sijes stel je geen pijnlijke vragen', lijkt steeds weer de ongeschreven wet.

Door zijn werk in Noord kon Ben natuurlijk goed op de hoogte blijven van wat er onder de arbeiders leefde. Er was grote werkloosheid en gedwongen tewerkstelling op slechte voorwaarden, voor velen was er zelfs gedwongen aanvaarding van 'passende arbeid' in Duitsland. Er was in november 1940 het ontslag van joodse collega's in de gemeentebedrijven, wat tot onrust, discussies en geldinzamelingen leidde. Dan waren er de provocaties van de WA, de paramilitaire organisatie van de NSB, die door de straten marcheerde en joden mishandelde. Over en weer werden bij joden en NSB'ers de ruiten ingegooid. Toen de Duitsers tenslotte 3000 arbeiders van de werven – dus geen te werk gestelde werklozen – opriepen om in Duitsland te gaan werken, brak er op 17 februari 1941 een korte staking uit. De Duitsers hadden dit niet verwacht en bonden even in. De gedwongen tewerkstelling in Duitsland ging niet door. Och, wat leek zoiets een succes. 'Bravo Metaarbeiders!' schreef het illegale blad *Het Parool*.

Intussen namen de terreuracties van de WA in de Jodenhoek in hevigheid toe. De joden vormden een knokploeg om zich te verdedigen. Er werd gevochten op het Waterlooplein en bij de Koco-ijssalon in de Van Woustraat. De Duitsers hielden hun eerste brutale razzia... Dit zijn de twee reeksen van gebeurtenissen – de arbeidsonrust en de jodenvervolgung – die rechtstreeks tot de climax van de Februaristaking leidden.

Wij kunnen dit tweeledige proces nu zo gemakkelijk navertellen en samenvatten, doordat Ben het enkele jaren na de oorlog in zijn boek over de Februaristaking nauwkeurig heeft beschreven. Hij moet dat alles intens hebben meebeleefd, luisterend, redenerend, oproepend, docerend, heftig bewogen, meevoelend met de ontslagen joodse kameraden, met de kameraden die naar Duitsland moesten; en zal hij niet steeds hebben gespeurd naar die revolutionaire situatie waarover hij nu bijna tien jaar had getheoretiseerd? Het moet hem toen al, die laatste maanden van 1940 en die eerste zeven weken van 1941, diep hebben aangegrepen. Maar in zijn boek vinden we zijn per-

soonlijke ervaringen niet beschreven. In dat boek zou hij zijn bewogenheid kanaliseren in de getuigenissen van de door hem ondervraagde mensen. Alleen in de gloed van het betoog kunnen wij iets herkennen van: hij is daar zelf bij geweest.

Een keer heeft hij zijn persoonlijke herinneringen aan de Februaristaking wel openbaar gemaakt, in een radio-uitzending van de VPRO, februari 1979. Hij deed het verhaal van die 25e februari 1941 zonder overdrijving en opsmuk.

'Die morgen', zo vertelt Ben, 'moest ik om 6 uur op, want om half acht begon het werk. Mijn vrouw stond al eerder op en ik was ook vroeg wakker want er was veel lawaai in de buurt. Mijn vrouw ging kijken in de Kromme Mijdrechtstraat vlak bij ons huis, waar de grote tramremise is en ze vertelde wat een reuze rotzooi het daar was, chaos, die je altijd hebt bij het begin van een staking. Er zijn er altijd die wel willen werken en, eerlijk gezegd, een staking onder een Duitse bezetting is niet niks. Tegen zevenen ging ik op de fiets van huis en je zag geen trams en overal op die tramhaltes zag je arbeiders staan wachten – en ik maar tegen hen praten en roepen: er moet gestaakt worden, er komt geen tram. Dat was dus voorbarig, en er zijn nog trams uitgereden, maar die zijn toch teruggedrukt door de kracht van de stakers.

In de bedrijven, ook bij Verschure, heerste verwarring, er werd niet gewerkt, we stonden op de binnenplaats te discussiëren. Toen kwam er een groepje mannen van de NDSM die riepen: er wordt gestaakt, kom eruit. Ik zie nog hoe de allereerste van ons de poort uitliep, Tienmen Oosten, dat was een reuze flinke kerel, een sociaal-democraat die z'n politieke hart op de juiste plaats had. Hij riep: mannen, eruit moeten we, en iedereen ging. De eersten hadden 's ochtends nog geprikt, en ik weet nog, ik zag een stuk ijzer liggen en ik sloeg die prik-klok stuk, je weet maar nooit. Iedereen was gegrepen door het gevoel, we moeten iets tegen die moffen doen. Het was solidariteit met de vervolgte joden, het was geen staking voor 5% loonsverhoging, wat de CPN ervan wilde maken.

We pakten de fietsen en als de donder uit de fabrieken, want we wisten, straks komt de groene politie en die zou je weer erin meppen. Eruit, eruit, naar de ponten, terug naar de stad. Daar op die pont, dat was iets schoons, dat is een van de mooiste taferelen die ik in mijn leven heb meegemaakt. Die ponten stonden hardstikke vol en er werd gezongen, de Internationale werd gezongen. Het was werkelijk een grote belevenis.'

Noch in deze herinnering, 38 jaar na de staking, noch in de weten-

schappelijke studie die hij direct na de oorlog over de Februaristaking schreef, komt iets naar voren van een leidende rol die Ben op dat moment temidden van zijn mede-arbeiders zou hebben gespeeld. Ook Jan de Bood kan hierover niets meedelen, omdat hij juist die week niet met Ben samenwerkte. Later heeft hij er niets over verteld. 'Nu, een kwart eeuw later, weigert Sijes erover te praten. Het is niet belangrijk. Hij weet uit hoofde van zijn werk wat anderen hebben gedaan', schreef Evert Werkman in 1965. En zo is het gebleven.

De massa's arbeiders, die aan de zuidoever van het IJ de ponten verlieten, stroomden in verschillende richtingen de stad in. Een groep waar Jan de Bood zich in bevond en waarbij zijn vrouw Annie zich aansloot, ging naar een adres in Oost, waar een pamflet moest worden opgesteld. Dat pamflet heeft Ben geschreven en Annie heeft het naar de stencilmachine gebracht: 'De gedachte 'de arbeiders moeten het zelf doen' straalde van Ben uit. Een comité vormen, iets schrijven, dat was helemaal in zijn geest', zegt Annie de Bood. Het verhaal voor de radio gaat alleen over de eerste stakingsochtend. Hoe het verder ging en hoe Ben het verloop en het neerslaan van de staking heeft beleefd, viel buiten het programma. De radiojournalist heeft er niet naar gevraagd; wij weten er niets van.

Na de Februaristaking hoefde Ben niet onder te duiken. Hij bleef bij Verschure werken. Wel schreef hij artikelen voor *Spartacus*, het illegaal verschijnende orgaan van de radencommunisten. Age van Agen was hiervoor het centrale contact. Bij hem heeft Hanna Karlsberg, die *Spartacus* thuis uittikte, Ben ontmoet. Meer is er over illegaal werk van Ben niet bekend.

Van zijn naaste familieleden was niemand gemengd gehuwd. Zij allen verkeerden in levensgevaar. Greetje toonde vastberadenheid en moed door als niet-joodse vrouw de afgezette joodse wijk binnen te gaan en Bens ouders zoveel mogelijk te helpen. Ben zou de laatste keer dat hij bij zijn ouders thuis was, met ruzie weggegaan zijn. Hij had hen dringend aangeraden onder te duiken. Hij had geleerd politieke situaties helder te analyseren; hij zag het gevaar zonder enige twijfel. Maar zij wilden niet. Het is ook niet iedereen gegeven, het gevaar onder ogen te zien, je huis te verlaten en een beroep te doen op wildvreemde mensen die hun leven voor je riskeren. De ouders, even boven de 60 jaar, waren er niet toe te bewegen.

Ondergang van de Nieuwe Kerkstraat

Greetje Sijes heeft het verhaal van de ondergang van de Nieuwe Kerkstraat op onvergetelijke wijze verteld in een van de televisie-uitzendingen *De bezetting* van Loe de Jong.¹ Haar naam wordt er niet bij genoemd; dat zij zelf niet joods is, kan men alleen uit de context opmaken. De gebeurtenissen vonden plaats op vrijdagavond 2 oktober 1942.

'Vrijdagavond was het de gewoonte dat mijn man en ik bij mijn schoonouders aten. Op een van die avonden, het was begin oktober 1942, zagen we, toen we de Nieuwe Kerkstraat inkwamen, mensen opgewonden staan praten. Het was ongeveer 6 uur. Mijn schoonmoeder liep ons tegemoet, ze vertelde dat vader en andere mannen die in werkverschaffing moesten werken, nog niet waren thuisgekomen. De mensen waren helemaal in de war. Iedereen bleef op straat. Wat zou men in huis moeten doen? Eten, zonder de mannen? Wie zou er een hap door zijn keel kunnen krijgen?

Mijn man voelde onheil en zei dat iedereen zo snel mogelijk de buurt moest verlaten. Maar waar moesten al die mensen naartoe? Hij ging weg, ikzelf bleef bij mijn schoonmoeder, die tot elke prijs op vader wilde wachten. Intussen werd het later en later; om 8 uur moest iedereen naar binnen. Heel veel mensen gingen uit de ramen hangen, keken uit en wachtten. We waren opgesloten. Mijn schoonmoeder was helemaal overstuur. Ik maakte een poeder klaar, een heel zware slaappoeder die ik van dokter Kits van Heijningen had gekregen om in geval van nood te gebruiken. Deze man heeft heel veel goeds gedaan.

Half negen: de eerste laarzen kwamen de straat in stampen, ze gingen de huizen binnen. Alle mensen werden weggehaald. Ook bij ons kwamen ze binnen. Het waren Nederlanders in zwart uniform. Mijn schoonmoeder lieten ze liggen.

Zes uur lang, van 's avonds negen tot 's nachts drie, hing ik uit het raam. Allen gingen in één richting, naar de Magere Brug. Hier en daar riepen ze elkaar gedag en hoorde je kinderstemmetjes. Later was er alleen een voortschuifelen van mensen.

Het was een licht-nevelige, vochtige nacht, triest. Er was niet geschreeuwd, niet gegild, niet gehuild. Alles voltrok zich onwezenlijk, gelaten. Ik had het gevoel, aan een graf of op een kerkhof te zijn. 's Morgens om zes uur bracht ik mijn schoonmoeder weg uit de straat, het was doodstil en verlaten.'

Die avond werden 9000 joodse vrouwen en kinderen naar Westerbork gevoerd, naast de reeds eerder die dag opgepakte 5000 werk-

verschaffingsarbeiders. Onder hen bevond zich Bens vader, Aäron Sijes. Hij stierf op 22 oktober 1942 te Auschwitz. Moeder Judith, die door de slaappoeder van Greetje was gered, werd later toch opgepakt. Zij stierf 20 maart 1943 te Sobibor. Op 17 maart was zij in Westerbork op transport gesteld. De Westerbork-kartotheek noemt als haar laatste adres Krugerplein 5, het adres van haar dochter Rieka en haar man Maurits Meents. Waarom Judith Sijes niet bij Ben en Greetje in de Uithoornstraat is ondergedoken is een van de raadsels waarvan de oplossing duister blijft. Rebecca en Maurits Meents stierven te Sobibor op 16 en 17 juli 1943. Grootvader Benjamin Pais – 'grôpa Miene' – stierf 28 mei 1943 te Sobibor. Hij was 88 jaar.² De kinderen van Judiths broer Bram Pais hebben de oorlog overleefd. Twee echtparen wisten naar Zwitserland te ontkomen. Beide vrouwen waren zwanger. 'Met schandelijk slecht vervalste papieren in de trein naar een plaats in de buurt van de Frans-Zwitserse grens. Een wandeling van meer dan tien uur. En dan het wantrouwen, de ongestuvigheid van de Nederlandse gezant. De kinderen zijn in Zwitserland geboren. Na de oorlog was de stoffenzaak van Pais in de Kalverstraat door een wildvreemde in beslag genomen; maar die hebben we er snel uitgegooid.' Het zijn maar een paar snippets van het verhaal, zoals zovelen het met eindeloos veel variaties hebben beleefd. Maar al die verhalen, van zijn grootvader, zijn ouders en zijn zuster en zwager, en van zijn nichtjes en zijn neef Ben Pais, kwamen later met volle kracht in Ben samen, na de oorlog, toen het grote ermee-leven begon.

Onderduik

Iedereen die een jodenster droeg, liep gevaar. Ben op het achterbalkon van de tram met een aktentas onder zijn arm, die hij voor de ster hield. Maar hij had een zeer joods uiterlijk. Een Duitse politieman die zegt: '*Kommen Sie mal mit*' en Ben die van de tram springt – je had toen geen dichte deuren op de tram – en het op een rennen zet. Het was op de Munt, je stelt het je voor; het is goed afgelopen. De jodenster is 1 mei 1942 ingevoerd; toen waren er al de persoonsbewijzen met een J. De meldingsplicht voor joden dateert van januari 1941. Het is onwaarschijnlijk dat Ben zich niet heeft gemeld, want Presser schrijft in *Ondergang* (deel 1, p. 62) dat hem geen gevallen bekend zijn van joden die niet aan de meldingsplicht hebben voldaan. Bens legale persoonsbewijs, dat stellig een J heeft gedragen, is uitgereikt op 12 augustus 1941. Dat blijkt uit zijn persoonskaart in het Bevolkingsregister te Amsterdam... althans, het blijkt uit het aanwezi-

ge 'tweede exemplaar'. De oorspronkelijke persoonskaart is blijkbaar door een zorgzame illegale hand uit de kaartenbakken verwijderd. Het legale p.b. is niet bewaard gebleven; het was compromitterend en zal vernietigd zijn. Wel bewaard zijn twee illegale persoonsbewijzen. Het eerste is gedateerd 28 juni 1941 en staat op naam van Benjamin Anton Sijes, electrisch lasser, Uithoornstraat 14^{III}. De foto klopt, alleen de tweede voornaam is gewijzigd, en het p.b. draagt geen J. Het tweede valse persoonsbewijs staat op naam van Willem Albertus van der Zee. Het is gedateerd 6 december 1941 en heet uitgereikt te zijn door de gemeente Haarlemmermeer. We weten uiteraard niet wanneer en door wiens bemiddeling Ben deze p.b.'s in handen heeft gekregen. Vooral dat eerste, waar hij met zijn zeer joodse foto ook nog de joodse naam Benjamin draagt, wekt verwondering.

Ben is naar eigen zeggen eind 1942, begin 1943 ondergedoken, 'ik weet het niet precies meer'. Of er een concrete, acute aanleiding was om onder te duiken, is niet bekend. Ben was joods en links, dat was reden genoeg. Hij dook eerst onder bij Riek Leonee, de vriendin van Jan Appel, die daar zelf ook ondergedoken zat, Piet Gijzenbrugstraat 35 in Amsterdam-West. (Jan Appel zou pas na de oorlog met Lea Berreklouw trouwen.) Over deze episode is verder niets bekend. De onderduikgastheer en -gastvrouw met wie Ben zijn leven lang bevriend is gebleven, zijn Jan en Annie de Bood die toen pas getrouwd waren en in een nieuwbouwwoning in West woonden, Lucellestraat 28.

Het is een onbeantwoorde vraag, welk ander onderduikadres Ben nog heeft gehad. In 1974 heeft hij op een lezing voor een Yad Vashem-conferentie in Jeruzalem iets verteld over de hulp die Nederlanders boden aan joodse onderduikers. 'Wij behoeven slechts te denken', zo illustreerde hij zijn betoog, 'aan de rooms-katholieke vader en moeder, die hun kinderen elke avond voor het Christus-kruis lieten beloven dat zij nooit op straat zouden vertellen dat beneden hen, op de eerste etage, twee mensen waren ondergedoken, een jood en een niet-jood, die de Duitsers zochten.'³ Hier voegt hij een zeldzame autobiografische opmerking aan toe, zeldzaam, omdat hij anders nooit het eigene als zinvolle illustratie van het algemene liet gelden: 'Ten dele daaraan misschien heb ik het te danken dat ik deze woorden kan schrijven.' Het is een vrij mysterieuze mededeling, gelet op de andere beschikbare gegevens. Het verhaal over het rooms-katholieke gezin is echter bij verscheidene van Bens vrienden bekend.

Volgens de herinnering van Jan en Annie de Bood zou Ben twee en een half jaar bij hen zijn geweest; dat moet de jaren 1943 en 1944 omvatten. Greetje bleef in de Uithoornstraat wonen, maar kwam regelmatig op bezoek. Het was een relatief gemakkelijke onderduik. Annie en Greetje konden goed met elkaar opschieten. De Lucellestraat was toen de grens van de stedelijke bebouwing; het zijkamertje waar Ben twee en een half jaar heeft gehuist, had geen overburen, zodat het niemand opviel dat er een derde persoon in de woning rondliep. 's Avonds als het donker was, kon Ben een uur de straat op, althans wanneer men het veilig achtte. Het moest niet alleen stil op straat zijn, ook op de trap mocht niemand hem zien, want zij woonden vier-hoog.

Je had natuurlijk de gekste situaties, die het onderduiken eigen zijn. Als Annie uit was, mocht Ben de w.c. niet doorspoelen. Zaten ze met hun drieën aan tafel, werd er gebeld. Ben weg – er was een schuilplaats – en het derde bordje weg. Maar er bleef een indruk van het bord op het tafellaken zichtbaar. Zo verscheen er eens een goede kennis in huize De Bood. Hij had het meteen helemaal door, daar hielp geen illegale techniek ('ité') tegen. Je kon met Ben veel lachen, zowel om de toestanden waarin je verzeild raakte – schuilplaatsen oefenen, vals alarm en wat al niet – als om de sterke verhalen die hij kon vertellen.

Hoe was het leven met Ben in huis? Hij zat eigenlijk voortdurend in dat zijkamertje te studeren, ook als het koud was. Ja, op winteravonden, dan zaten ze met z'n drieën bij een heel klein acculampje, en dan wou Ben studeren, maar de anderen wilden ook wel wat licht – nou ja. Annie moest de boeken voor hem halen, hetzij bij de boekhandel Swets en Zeitlinger, hetzij in de bibliotheek.

Ben was een sterke figuur, die zijn emoties wist weg te stoppen en die niets persoonlijk losliet. Hij was ook wel iemand die gewend was dat er voor hem werd gezorgd, ja, die vond dat hij daar recht op had, dat het hem toekwam. 'Maar', zegt Annie, 'hij betekende ook veel, dus je had het wel voor hem over.' Het verblijf van Ben in hun woning is van grote invloed op hun leven geweest. 'Ons leven is door die twee en een half jaar met Ben echt veranderd', zeggen Jan en Annie de Bood. 'Je kon altijd van hem leren. We hebben ook een tijd de karakterkunde van Künkel⁴ bestudeerd. Ben had een hobby voor psychologie.'

De hongerwinter was gruwelijk, zoals in duizenden gezinnen. Annie en Greetje maakten op oude fietsen zonder fatsoenlijke banden verscheidene hongertochten, waarvan je achteraf niet begrijpt, dat

de vrouwen ze ondanks kou en vermoeidheid hebben kunnen doorstaan.

Op 12 maart 1945 ging Ben terug naar de Uithoornstraat.

Posthumus

Dat Ben van plan was, meer in het leven te presteren dan het perfect oplossen van assen, blijkt wel uit zijn stug doorstuderen tijdens zijn verblijf in de Lucellestraat. Negen jaar na de oorlog, toen zijn boek *De Februaristaking* verscheen, zou hij er dit over schrijven in een brief aan Jan en Annie de Bood: 'Och, wij weten wel, dat als ik niet bij jullie zou zijn geweest, de verdere ontwikkeling van mijn leven heel anders zou zijn geweest. Waar zou ik ooit zo lang en zo rustig hebben kunnen werken als bij jullie, die daarvoor gevoel en inzicht hadden.' Het is een royaal dankwoord, waar zij terecht erg blij mee zijn.

In welke richting zijn verdere ontwikkeling zou gaan, lag echter daar in dat zijkamertje in de Lucellestraat nog geheel open. Het lot besliste in de persoon van professor Posthumus, die Ben door zijn werk voor het iisg had leren kennen. Ben en Posthumus ontmoetten elkaar in het najaar van 1944 in het huis van Annie Adama van Scheltema, de legendarische conservatrice van het iisg. Of het erg verstandig was dat deze drie mensen elkaar in die periode troffen, en dat nog wel in het huis van zo'n prominente linkse persoonlijkheid, is een vraag waar we maar niet al te lang bij moeten stilstaan. Het leven in de semi-illegaliteit hing nu eenmaal van risico's aan elkaar, die zowel onaanvaardbaar als onvermijdelijk waren. Bij deze gelegenheid vroeg Posthumus aan Ben, of hij na de bevrijding bij een nieuw op te richten Bureau voor Oorlogsdocumentatie wilde komen werken; en of hij daar een geschiedenis van de Februaristaking zou willen schrijven. Ben antwoordde dat hij bij zo'n instelling wel zou willen komen, maar ten aanzien van de geschiedschrijving van de Februaristaking, zo schrijft hij in een terugblik, 'hield ik mij toen maar op de vlakte.'⁵ Dit 'zich op de vlakte houden' kan niet anders worden begrepen dan als schroom voor het aanvaarden van zoiets schitterends als deze opdracht.

Een half jaar later troffen Ben en Posthumus elkaar opnieuw. Het was kort voor de bevrijding en zij togen de stad in, om een gebouw uit te zoeken voor het instituut dat zij wilden gaan stichten. In 1970 heeft Ben het aan de redacteurs van een Leids studentenblaadje zo verteld: 'En ik ben dus, toen de oorlog bijna afgelopen was, met Posthumus door de stad gelopen en wij hebben het gebouw Heren-

gracht 410 bij wijze van spreken in beslag genomen.'⁶ Dat was het gebouw van de Duitse uitgeverij *Volk und Reich*. Ziet men het voor zich? De rijzige professor die alleen door die ogen van hem verried dat hij iets heel bijzonders was, en de onzeker-zelfbewuste arbeider met zijn woeste haardos, rond 1 mei 1945 lopend door de verarmde, vervuilde stad op een van die prachtige voorjaarsdagen, geheel vervuld van de vreugde over de aanstaande overwinning en daar stil staand voor een groot Duits uitgevershuis: dat wordt ons gebouw. Het laatste woord was en is voor Greetje. Bij de beslissing, de fabriek en het politiek activisme vaarwel te zeggen en wetenschap te gaan bedrijven onder leiding van professor Posthumus, heeft zij Ben gesteund. Zij heeft gezegd: dat zou ik maar doen, zoals dat in de jaren die voor de boeg lagen nog op verscheidene belangrijke momenten zou gebeuren.